

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI
BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK JAHRBUCH

KNJIGA / BAND XXXV

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen
Knjiga / Band 33

Redakcija / Redaktion

Dževad Juzbašić, Zdravko Marić,
Veljko Paškvalin, Blagoje Govedarica

Urednik / Herausgeber

Blagoje Govedarica

SARAJEVO 2006

Štampano uz podršku Federalnog ministarstva kulture i sporta
Bosne i Hercegovine i Njemačkog arheološkog instituta
Gedruckt mit Unterstützung des Föderalen Ministeriums
für Kultur und Sport Bosnien-Herzegowina
und des Deutschen Archäologischen Instituts

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Članci / Aufsätze

<i>Ante Milošević / Željko Peković</i>	
Povijesne i arheološke potvrde za srednjovjekovni Mostar / Historical and archaeological documents for medieval Mostar	5
<i>Dušanka Kučan / Steffen Wolters / Felix Bittmann</i>	
Prvi izvještaj o istraživanju ugljenisanog materijala neolitskog naselja Okolište (Centralna Bosna) / Erste Berichte über pollenanalytische und archäobotanische Untersuchungen aus der neolithischen Siedlung Okolište (Zentral-Bosnien).....	51
<i>Tina Hartmann</i>	
Zugtransport, Rad und Wagen: technologische und kulturhistorische Aspekte der Erfindung der ersten Fahrzeuge / Vučni transport, točak, kola: tehnološki i kulturno-istorijski aspekti pronalaska prvih prevoznih sredstava	71
<i>Blagoje Govedarica</i>	
Keramika cetinskog tipa u unutrašnjosti zapadnog Balkana i problem kulturno-istorijske interpretacije praistorijskih nalaza / Keramik des Cetina-Typs im westbalkanischen Hinterland und Problem der kulturhistorischen Interpretation des urgeschichtlichen Fundamaterials	95
<i>Staša Babić</i>	
Iron Marshaltowns of the Balkans – Ethnography of an Archaeological Community / Maršaltaun mistrije na Balkanu – Etnografija jedne arheološke zajednice.....	115
<i>Zdravko Marić</i>	
Grafiti sa grčkih posuda iz razrušenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini, III dio / Graffiti auf griechischen Gefäßen aus der zerstörten illyrischen Stadt Daorson in der Nähe des Dorfes Ošanići bei Stolac in der Herzegowina, Teil III.....	125

<i>Danijel Džino</i>	
Velleius Paterculus and the Pannonii: Making up the Numbers / Velej Paterkul i Panoni: premetanje brojki	145
<i>Veljko Paškvalin / Melisa Forić</i>	
Slučajni rimski nalaz iz Krivoglavaca kod Vogošće / Accidental Roman Find from Krivoglavci near Vogošća	161
<i>Mirsad Bakalović</i>	
Ranosrednjovjekovna nekropola Kicelj kod Tuzle / Early Medieval Necropolis Kicelj near Tuzla.....	179
<i>Esad Kurtović</i>	
Zlatarići, trgovci iz Goražda / Zlatarićs – merchants from Goražde .	197

Kritike i prikazi / Besprechungen

Brunislav Marijanović, Eneolitik i eneolitičke kulture u Bosni i Hercegovini (<i>B. Govedarica</i>)	211
--	-----

In memoriam

Marian Wenzel (<i>Elma Hašimbegović</i>)	221
Zdravko Marić (<i>Zilka Kujundžić-Vejzagić</i>)	224
Hronika /Chronik	227
Adrese autora / Autorenadressen.....	229

Povijesne i arheološke potvrde za srednjovjekovni Mostar

Ante Milošević, Željko Peković
Split

Sveobuhvatna istraživanja utvrda s obiju strana mosta u Mostaru uvjetovana su ratnim razaranjima (1992.-1995. godine) i kasnijim nastojanjima međunarodne zajednice da obnovi most i kule koji su za cijelo vrijeme rata bili stalnom metom žestokih napada i destrukcija (Sl. 1). Nakon početnog raščišćavanja ruševina na kraju 2001. godine, istraživanja su započela početkom siječnja 2002. i s prekidima su trajala do ožujka 2004. godine. Nakon tih zahvata most i tvrđavska postrojenja uz njega potpuno su istraženi i obnovljeni, te predani na upotrebu nakon svečanog otvorenja, 24. srpnja 2004. godine.¹

U tome dvije i pol godišnjem razdoblju istražen je čitav prostor unutrašnjosti utvrđenja na lijevoj i desnoj obali Neretve. Postignuti istraživački rezultati tek su djelomično publicirani², a u nastojanjima da se njihova

¹ Program obnove Staroga mosta u Mostaru temeljem rezultata provedenog međunarodnog javnog natječaja, dodijeljen je tvrtki *Omega engineering* iz Dubrovnika. Sastojao se od dva glavna projekta: istraživanja, projektiranja i nadzora nad obnovom kula Tare i Helebije, te nadzora nad obnovom Staroga mosta. Na obaju projektima, uz stalni nadzor stručne komisije UNESCO-a, pored zaposlenih stručnjaka *Omega engineeringa* sudjelovao je niz eminentnih stručnjaka-suradnika, kompetentnih za pojedine probleme koji su se javljali pri obnovi. Projekt obnove Staroga mosta vodio je prof. dr. sc. Blaž Gotovac dipl. ing. arh., a pomogli su mu Željka Buško dipl. ing. arh., doc. dr. sc. Ivo Čolak dipl. ing. arh., Ivana Čuljak dipl. ing. građ., Dragan Martinović dipl. ing. građ., prof. dr. sc. Dragan Milašinović dipl. ing. arh., prof. dr. sc. Željko Peković dipl. ing. arh. (glavni konzervator), Svjetlana Pekić dipl. ing. građ. i Antonija Radonić dipl. ing. arh. Projekt i nadzor obnove kule Tare i Helebije vodio je prof. dr. sc. Željko Peković dipl. ing. arh., a pomagali su mu Željka Buško dipl. ing. arh., Goran Čatić dipl. ing. el., Andro Desin dipl. ing. el., doc. dr. sc. Mladen Glibić dipl. ing. građ., Jelica Peković dipl. ing. arh. i Antonija Radonić dipl. ing. arh. Arheološka istraživanja nadzirao je dr. sc. Ante Milošević, muzejski savjetnik, uz suradnju diplomiranih arheologa Nele Kovačević prof., Vesne Milošević prof. i Jasmine Osterman prof. Djelomičnu konzervaciju i restauraciju pokretnih arheoloških nalaza koji su danas izloženi u muzeju uz Stari most u Mostaru obavio je restaurator savjetnik Marko Rogošić.

² Peković / Milošević / Kovačević 2003, 63-102; Milošević / Kovačević 2004, 97-114, te u nekritički složenim monografijama Mostara. A Bridge Story, Mostar, 2004. i *Stari mostovi u Mostaru*, Mostar, 2004. U posljednjoj navedenoj publikaciji, bez ishodenog dopuštenja, pretiskani su i naši radovi prethodno objavljeni u časopisu *Hercegovina*, br. 8-9 (16-17) i 10 (18).

integralna objava što prije dogodi, trebala bi pomoći i ova rasprava. Težeći tome cilju, u ovoj smo se prigodi ograničili na iznošenje parcijalnih rezultata arheoloških iskopavanja koji se dobro preklapaju s podacima proizišlim iz analiza drvenih ostataka pronađenih na istom nalazištu. Nastojali smo, također, tim pokazateljima prisajединiti i otprije poznate povijesne činjenice koje je u dosadašnjim proučavanjima srednjovjekovnog Mostara priskrbila historiografija. I jednom i drugom ovom našem pokušaju, osnovna je zadaća doprinijeti pouzdanijim spoznajama o najstarijim graditeljskim zahvatima na lokalitetu, kao i boljem razumijevanju glavnih zbivanja i građevnih pregradnji koje su potom uslijedile, a koje su prethodile zidanju glasovitoga Hayreddinova jednolučnog kamenog mosta.³ Njegova je gradnja završena 1566. godine, a smionost i genijalnost konstrukcije, te ljepota izvedbe, stoljećima je, kao i danas nakon obnove koju smo mi usmjeravali, mnoge ushićivala (Sl. 2)⁴. Taj, pak, vremenski segment spomeničkoga kompleksa, iako, također, vrlo zanimljiv, ovdje nećemo raspravljati jer on kronološki izlazi iz okvira ove radnje.

Sl. 1. *Srušeni most i utvrde na Neretvi u Mostaru*

³ Andrejević 1990, 39-51.

⁴ Rado si, predočavajući tu ljepotu prizivamo stihove Derviš-paše Bajezidagića, jednoga od najznačajnijih pjesnika osmanlijskog doba u Bosni koji je, osim što je bio mostarski Mecena, početkom 17. stoljeća spjevao gazelu svome rodnom gradu, a u kojoj je i refleksi stih o Starome mostu:

*S dvije kule velika ćuprija,
Pružila se preko rijeke čarne,
Te sa svojim velebnijem lukom,
Pričinja se poput duge šarne.*

Sl. 2. *Obnovljeni kompleks Staroga mosta u Mostaru*

1. O naseljenosti područja Mostara u prapovijesno i antičko doba

Iako je smješten na strateški vrlo povoljnom položaju, na dominantno povišenoj Humskoj sutjesci koja stoji između mostarske kotline i Podveležja sa sjeverne i Bišćeg (ili Mostarskog) polja s južne strane, prometna nesavladivost kanjona Neretve, dugo je vremena, sve do razvijenoga srednjeg vijeka, bila osnovnim razlogom nedovoljne naseljenosti širega prostora današnjega Mostara.

Ostava triju brončanih kelt-sjekira iz Vihovića, oko 1,5 km sjeverozapadno od središta Mostara⁵, tek je svjedokom povremene naseljenosti širega mostarskog prostora krajem kasnoga brončanog doba. Na isto upućuje i desetak kamenih gomila na brdskim visovima i kosama sjeverno i zapadno od mostarske kotline⁶, te tri veće prapovijesne gradine: Cimljanska gomila⁷, Gornja Kozica⁸ i Orlovac na Razlomištu⁹. Ostaci keramičkih posuda, ulomci ručnih žrvnjeva i kućnoga lijepa na gradinama, ukazuju na trajniju naseljenost tih položaja, vjerojatno u brončanome, a sasvim izvjesno i kroz cijelo željezno doba. Rasprostranjenost prapovijesnih nalaza, uočljivo koncentriranih

⁵ Čović 1976, 281-282. Opširnije o prapovijesti šire okolice Mostara vidi u: Čović 1999, 7-37.

⁶ Arheološki leksikon, 1988, 290-309.

⁷ Isto 296.

⁸ Isto 297.

⁹ Radimský 1891, 180.

na zapadnom i južnom rubu Bišćeg polja i uz tok rijeke Bune, potvrđuje veću ulogu i značenje toga dijela šireg mostarskog područja u ranijim razdobljima njegove prošlosti¹⁰.

Vrlo slične zakonitosti naseljavanja cijeloga toga prostora pokazuje i disperzija nalaza iz antičkoga razdoblja, ponovo koncentrirana uz južni rub Bišćeg polja i uz tok rijeke Bune¹¹, a malobrojni rimski nalazi na širem području samoga grada i dalje svjedoče njegovu sporednu ulogu i u tome razdoblju. Nalaz četiriju žarnih grobova (dva u kamenim urnama i dva u jamama) iz Vukodola¹², ukazuju na postojanje manjega rimskoga naselja na širem području grada¹³. Dosadašnjim arheološkim istraživanjima naselju se nije ušlo u trag, ali se zbog nalaza brončanog novca careva Aleksandra Severa i Gordijana, pretpostavlja da je ono moralo postojati već u 3. stoljeću¹⁴. Numizmatička zbirka Zemaljskoga muzeja u Sarajevu osim tih, posjeduje još nekoliko desetaka primjeraka rimskog novca za koji se navodi da su pojedinačni nalazi iz Mostara i okolice¹⁵.

Tijekom 5. i 6. stoljeća, izmicanjem antike, strateški pomalo zaklonjena mostarska kotlina, intenzivnije se naseljava, a na širem području Mostara u to vrijeme, uz ono već spomenuto u Vukodolu, egzistiraju najmanje još dva naselja. Jedno je vjerojatno u samome gradu, na položaju Sutina, na lijevoj obali Neretve, a drugo u današnjem naselju Cim. Ni od ovih naselja do danas gotovo ništa nije pronađeno, a indiciraju ih tek ostaci starokršćanskih crkava koje su im pripadale. Na položaju Crkvina u mostarskom predjelu Sutina, uz skromne ostatke zidom ograđenog ranog kršćanskog kompleksa sa crkvom kojoj su istraženi dijelovi narteksa, središnjeg broda i prezbiterija koji je na istoku završavao potkovastom apsidom s kontraforima, pronađeni su i crkvi istovremeni neznatni ostaci stambenih građevina koje se do danas nisu sačuvale¹⁶. Drugo, veće, naselje bilo je na položaju Crkvine u mostarskom naselju Cim¹⁷. Ostaci zgrada za stanovanje s ulomcima nekadašnjeg kućnog inventara, te nalazi novca i drugi sitni pokretni arheološki nalazi, upućuju da je to naselje nastalo u drugoj polovini 3. i da je trajalo kroz cijelo 4. stoljeće. Vrlo bogato dekorirana starokršćanska crkva s krstionicom i nedalekom

¹⁰ O značenju i naseljenosti širega mostarskoga područja u ilirsko doba vidi u: Paškvalin 2003, 245-253.

¹¹ Arheološki leksikon 1998, 290-309.

¹² O nalazima antičkoga doba u Mostaru i široj mu okolini vidi u: Paškvalin 2003, 252-267.

¹³ Zelenika 1996, 63-64.

¹⁴ Patsch 1902, 12-13; Paškvalin 2003, 263-264.

¹⁵ Najraniji primjerak je iz 106. godine pr. Krista, a najkasniji iz 375. godine. Usp. Kraljević 1983, 15-28.

¹⁶ Arheološki leksikon, 1988, 292; Atanacković-Salčić 1997, 24-29. Pripremajući se za arheološka istraživanja uza stari mostarski most, u ruševinama utvrda s lijeve strane Neretve, 2001. godine, pronađen je i ulomak starokršćanskog pilastra ukrašen reljefnim križem za kojega se može pretpostaviti da je ondje bio upotrijebljen kao građevinski materijal. S obzirom na blizinu ruševina starokršćanske crkve u Sutini na istoj obali Neretve, nije isključeno da je donešen upravo s toga položaja.

¹⁷ Anđelić 1976, 179-226.

istovremenom grobnom kapelom, potvrđuju veći značaj ovoga naselja tijekom kasnoantičkoga i ranosrednjovjekovnoga razdoblja.

2. O naseljenosti Mostara u srednjem vijeku

Vjerojatno sva tri antička naselja šire mostarske okolice preživljavaju turbulentno vrijeme seobe naroda i avarsko-slavensko doseljenje tijekom 7. stoljeća. Pokazuju to malobrojni grobovi 9. i 10. stoljeća pronađeni na tim položajima. Grobovi s nakitom (naušnice i prstenje 9. i 10. stoljeća) otkopani su u ruševinama crkve u Cimu¹⁸, a nedaleko rimskih žarnih grobova u Vukodolu otkopan je jedan grob ranoga 9. stoljeća u kojemu su kao prilog nađeni mač karolinškog tipa, dvije brončane ostruge i ostaci okovâ vojnog stijega¹⁹.

U ranome srednjem vijeku, tijekom 10. i 11. stoljeća, šire područje Mostara, kao i najveći dio današnje Hercegovine pripadalo je području Huma kojemu je središte bilo u gradu *Bona* (danas Blagaj nad izvorom Bune)²⁰. Značajniji onodobni arheološki ostaci pronađeni su okolici Stoca i u donjem toku Neretve (Mogorjelo)²¹, pa se može pretpostaviti da je u tome dijelu Humske zemlje bilo gospodarsko i političko uporište njenih stanovnika. Šire područje današnjeg Mostara u ranome srednjem vijeku, dakle, još uvijek je na periferiji i daleko od glavnih gospodarskih, društvenih i političkih zbivanja. Nešto brojnija kasnosrednjovjekovna nalazišta (uglavnom posvjedočena položajima s grobovima, pokrivenim kamenim pločama i stećcima²²), navode na pretpostavku o značajnijoj naseljenosti mostarskog prostora tek tijekom 14. i 15. stoljeća²³. Sasvim je izvjesno da tu činjenicu u kasnome srednjem vijeku, između ostaloga, treba tumačiti i time, da baš u to vrijeme, u dijelu današnje Dalmacije i Bosne, te u Hercegovini, naglo jača politička moć i vojna snaga Hranića, ugledne plemenitaške porodice čiji je zadnji odvjetak Sandalj njen utjecaj proširio na prostrani teritorij između Cetine, Drine i Boke (s izuzetkom širokog područja oko Trebinja gdje su stolovali Pavlovići). Nakon Sandaljeve smrti (1435. godine) naslijedio ga je nećak Stjepan Vukčić Kosača, kao najmoćniji iz te loze. Uskoro su Kosaće, u nadmetanju s Pavlovićima,

¹⁸ Anđelić, 1976, 221. Na nedalekom položaju Smrčenjaci u istome naselju su grobovi sa stećcima, usp. Zelenika 1996, 64.

¹⁹ Vinski, 1983, 489-490; Hrvati i Karolinzi 285-286.

²⁰ Klaić 1990, 42-55; Šišić 1925, 452-454.

²¹ Hrvati i Karolinzi, 281-283, 236-237, 351-352.

²² Bešlagić 1971, 340; Arheološki leksikon, 290-309. Grobova sa stećcima bilo je i na lokalitetu Crkvina na predjelu Sutina u Mostaru. Pretpostavlja se da pripadaju 14. i 15. stoljeću (usp. Atanacković-Salčić 1997, 24). Arheološku topografiju grobalja sa stećcima na području današnjeg Mostara upotpunio je Zelenika 1996, 66-68.

²³ Tijekom 20. stoljeća u gradskome predjelu Zahum u više navrata iskopano je nekoliko desetaka grobova za koje se pretpostavlja da pripadaju kasnom srednjem vijeku. Potpun izostanak nalaza u grobovima otežava njihovo pouzdanije datiranje (usp. Zelenika 1996, 65-66. Isti 1999, 97-101).

bosanskim kraljevima i Dubrovčanima, ojačali svoj utjecaj i raširili posjede, uglavnom u onim dijelovima današnje Hercegovine koji su tada pripadali Zahumlju i Travuniji²⁴. Legenda o postanku Mostara, koju nam prenosi dubrovački kroničar M. Orbini, pripisuje osnivanje Mostara upravo vremenu hercega Stjepana Kosače. Navodi se, naime, da je Mostar polovinom 15. stoljeća sagradio Radingost (gost Radin), bogumilski uglednik i hercegov velikaš (majordom), a ista kronika kao godinu njegove gradnje navodi 1440²⁵. Većina povjesničara ovaj Orbinijev podatak drži pouzdanim jer je provjerljiv i u nekim drugim sačuvanim povijesnim ispravama.

Namjera gradnje mosta upravo na ovom mjestu očitovala bi Kosačinu želju da cestovno poveže dva velika dijela svoje *državine* koja se u to vrijeme prostirala od Cetine na zapadu do Lima na istoku i od Rame na sjeveru do Kotorskog primorja na jugu, a kojoj je Neretva, zbog prometne neprohodnosti u gornjem i srednjem toku bila jedinom ozbiljnom preprekom²⁶. Onovremene riječne prijelaze u donjem toku Kosača nije držao, pa se njima nije ni mogao nesmetano koristiti. Poznata su njegova nastojanja da na cjelokupnom posjedu pod svojom vlašću, kao pravi dinast tih prostora, osmisli i poduzima nove gospodarske mjere i organizira trgovinu kao konkurenciju Dubrovčanima. S takvim idejama u gradu Novom u Boki (danas Herceg Novi) organizira i gradi novo trgovačko središte, uređuje luku i pokreće gospodarstvo (manufakturna proizvodnja tekstila).

O srednjovjekovnoj prošlosti Mostara, sve do njegova prvoga izričitoga povijesnog spomena polovinom 15. stoljeća, šute i pisani izvori, pa se stariji podaci o njemu još uvijek isčitavaju i posredno tumače iz drugih zabilješki. Najviše su tome doprinijeli V. Ćorović²⁷, M. Dinić²⁸ i P. Anđelić²⁹ i nešto manje (s nekoliciom drugih) L. Thallóczy³⁰ i M. Vego³¹. Sve ove rasprave, usputno ili ciljano tumačeći i raspravljajući mostarski prostor u srednjem vijeku, uglavnom posizu za podacima iz *Ljetopisa popa Dukljanina*³², ili, pak, za topografskim podacima iz triju povelja izdanih hercegu Stjepanu Kosači (1444., 1448. i 1454. godine), a koje je uz skromne komentare prvi objavio L. Thallóczy³³. Poslije ih je detaljnije topografski proanalizirao M. Dinić³⁴, a u transkripciji i prijevodu objavio M. Vego³⁵. Značajne nove prinose u ovim istraživanjima nedavno su ponudili i P. Anđelić, M. Sivrić i T. Anđelić³⁶.

²⁴ Poparić 1997.

²⁵ Orbini 1968, 384.

²⁶ Mandić 1968, 21-26.

²⁷ Ćorović 1933. - Isti, 1935, 5-47.

²⁸ Dinić 1978, 178-269.

²⁹ Anđelić 1999, 161-188.

³⁰ Thallóczy 1914, 359, 378, 394.

³¹ Vego 1957.

³² Šišić 1928, 453; Mošin 1950, 75.

³³ Thallóczy 1914.

³⁴ Dinić 1978, 178-269.

³⁵ Vego 1980, 452-486.

³⁶ Anđelić / Sivrić / Anđelić 1999.

Tijekom srednjega vijeka, današnji mostarski prostor, kao i veći dio Hercegovine uz donji tok Neretve bio je, kako je rečeno, dio Humske zemlje. Prema podacima iz *Ljetopisa popa Dukljanina* (*Barskog rodoslova* ili kronike *Sclavorum Regnum*) čiju je konačnu redakciju polovinom 12. stoljeća vjerojatno završio dukljansko-barski nadbiskup Grgur³⁷, Humska je zemlja bila podijeljena na ranofeudalne oblasti - župe (ili županije): Ston (Primorje), Popovo, Žabu (Zažablje), Luku, Veliku (Veljaci), Gorsku (Gorimita), Dubravu, Dabar i Večerić (ili Večenike). Pretpostavlja se da je područje Bišća sa središtem u Blagaju, a koje je također dio Humske zemlje, zasebna teritorijalno-upravna jedinica koja cijeli srednji vijek, posebno u 14. i 15. stoljeću, postoji kao vladarska domena³⁸.

3. O župi Večerić (ili Večenike)

Današnja povijesna znanost ne spori se oko granica većine u *Ljetopisu* navedenih teritorijalnih (upravnih) jedinica u Humskoj zemlji, s time da je, tek u novije vrijeme vrlo argumentirano, temeljem niza povijesno-topografskih analiza, više-manje definirano i područje, dotada najspornije župe Večerić (ili Večenike)³⁹.

Starija izučavanja smještala su je uglavnom na prostor uz desnu obalu Neretve između planine Čvrsnice na sjeveru i lučke župe na jugu (F. Šišić⁴⁰, M. Dinić⁴¹). J. Kovačević, u dobroj mjeri prihvaćajući Dinićevo mišljenje, župu Večerić određuje smješta u okolicu Mostara, dodajući joj područje Mostarskog blata na zapadu i područje Bišća na jugu⁴². Povodeći se za Orbinijevom transkripcijom naziva *Vecenike* iz *Ljetopisa popa Dukljanina* u *Vecerigorie*, M. Vego župu Večerić ubicira u okolicu Vrgorca i Ljubuškog⁴³.

Prema P. Anđeliću, ta prostorno najveća humska ranofeudalna župa, zauzimala je predio Bijelog polja i Drežnice, teritorij današnjih općina Široki Brijeg i Čitluk (Broćno), te neposrednu okolicu Mostara s obje strane Neretve (Mostarsku kotlinu i sjeverni dio Podveležja). U srednjemu vijeku, dakle, graničila je sa župama Lukom i Velikom na jugu i jugozapadu, s Imotom na zapadu, s Ramom i Neretvom na sjeveru, te s Komom, Nevesinjem, Bišćem i Dubravama na sjeveroistoku i istoku⁴⁴.

Ovako definiranom teritoriju Večerića (ili Večenike), status župe (ili županije) zasvjedočen je samo u spomenutom *Ljetopisu* ili kronici *Sclavorum regnum* Grgura Barskog, dok se u svim drugim slučajevima navodi kao

³⁷ Perićić 1991.

³⁸ Anđelić 1978, 248.; Isti 1981, 61-63.

³⁹ Isti 1999, 161-182.

⁴⁰ Šišić 1928, 453.

⁴¹ Dinić 1978, 209-210.

⁴² Kovačević 1967, 295, 298, 339, 345.

⁴³ Vego 1961, 43-44.

⁴⁴ Isto 176.

teritorij ili predio iz kojega potječu određene osobe ili su se ondje zbili neki događaji⁴⁵. Svi su uglavnom zapisani u dokumentima Dubrovačkog arhiva. Tako je zabilježeno:

- 1280. godine registriran je ugovor o prodaji Jurislave iz Večerića (*de Vecerich*)⁴⁶,

- 1300. godine Bogdan Bratičić i Prodan Hreljkov iz Večerja (*de Vecerio*) u Dubrovniku su prodali robinju iz Bosne⁴⁷,

- 1306. godine je zavedena tužba dubrovačkog vlastelina Tome Držića u kojoj se navodi da mu je u Večeriću (*Vecerich*) otet tovar s tekstilnom robom u vrijednosti od 800 perpera⁴⁸,

- 1336. godine zabilježena je tužba Primila, sina Dabiživova, u kojoj se navodi da mu je Gojak Vragogermac oteo oružje u Večeriću (*in Večerich*)⁴⁹,

- 1347. godine u zbirci *Diversa Cancellarie* spominje se Budiša Mesoević iz Večerića (*de Večerich*)⁵⁰,

- 1391. godine za dubrovačkog građanina primljen je Nikola Pribinović iz Večerića (*de Večerich*)⁵¹.

Pored ovih navoda iz dubrovačkog arhiva, Večerić se spominje i 1408. godine u povelji bosanskog kralja Stjepana Ostoje, kojom se braći Radivojevićima daje u posjed sva zemlja između Neretve i Cetine, a nabrajajući manje predjele na tom teritoriju, navodi se i provincija Večenike (Večerić) do Neretve (*et provinciam Vechenicam usque ad Narentam cum omnibus iuribus et teritoriis*). Početkom 15. stoljeća, dakle, Večerić više nema status župe (ili županije) nego manjeg upravnog kotara (predjela ili seoske općine) kojeg prevoditelj hrvatskog izvornika Ostojine isprave navodi pojmom *provincia*, prema ovjerenom prijepisu prvoga prijevoda iz 1684. godine, a koji se nije sačuvao⁵².

4. O neimenovanim utvrdama (gradovima) uz most

U potvrdi posjedâ hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači, aragonsko-napuljski kralj Alfons V. godine 1444., među inima potvrđuje i pravo na uživanje kneštva (ili upravnog kotara) i kaštela Nebojše u Vnitericih-u (*Neboysa Vnitericih castello con lo contato*)⁵³. M. Dinić uvjerljivo predlaže navod *Vnitericih* (= u *Nitericih*) paleografskim doskočicama čitati kao *Uecerich* (= *Vecerich*), odnosno Večerić⁵⁴. Zanimljiv je ovdje i spomen kaštela Nebojše što se u sred-

⁴⁵ Sve poznate podatke o tome sistematizirao je Andelić 1999, 162-165.

⁴⁶ Čremošnik 1931, 39.

⁴⁷ Dinić 1978, 208.

⁴⁸ Isto 208.

⁴⁹ Isto 208.

⁵⁰ Isto 208.

⁵¹ Isto 208.

⁵² Andelić 1999, 165-169.

⁵³ Thallóczy 1914, 359.

⁵⁴ Dinić 1978, 209.

njovjekovnim ispravama koje se odnose na posjede Stjepana Vukčića Kosače spominje još dva puta. Jednom 1448. godine u povelji kojom Kosači posjede potvrđuje Fridrik III. (navodi se: *castrum Neboyze*), i drugi put, 1454. godine, u povelji kojom istom hercegu posjede ponovo potvrđuje Alfons V. (u toj se povelji navodi: *civitate Neboysse cum pertinentiis suis*)⁵⁵. M. Dinić koji je prvi preciznije pokušao ubicirati područje Večerića i kaštel - kastrum - grad Nebojšu, ograničio se na smještaj Večerića u Humsku zemlju, u trokut zapadno od Neretve i sjeverno od župe Luke kojoj je teritorij dobro određen u donjem toku Neretve, južno od Počitelja. Za pobližu ubikaciju kaštela Nebojša se nije posebno založio, uzdajući se više u rezultate budućih terenskih arheoloških ili topografskih istraživanja.⁵⁶ M. Vego grad ili kulu Nebojša ubicira nedaleko Vrgorca, u srednjovjekovnu župu Rastoka, na mjestu ruševina utvrde Visoka⁵⁷.

Točnijom ubikacijom Nebojše, nakon što je analizom spomenute Ostojine listine iz 1408. godine prilično dobro dokazao prostiranje u njoj spomenute župe ili oblasti Večerić, pozabavio se i P. Anđelić, tvrdeći da se i grad Nebojša morao nalaziti na tom prostoru, dakle na lijevoj ili desnoj obali Neretve, na području današnjeg Mostara⁵⁸.

Za proučavanje srednjovjekovne prošlosti Mostara značajna su još dva toponima navedena u ispravama 15. stoljeća, a koji se neizravno mogu dovesti u vezu sa srednjovjekovnim kulama - gradovima uz mostarski most. U jednom pismu (izvještaju) Dubrovčana iz Mostara, upućenom svojim sugrađanima u travnju 1452. godine stoji da se Vladislav Kosača, sin hercega Stjepana, odmetnuo od oca i uzeo mu neke gradove, a među njima Blagaj *et do castelli al ponte de Neretua*⁵⁹, pa se ispravno zaključuje da je ovdje doista riječ o prvom srednjovjekovnom spomenu položaja na kojemu je današnji Mostar. Neimenovane gradove - kaštele uz most spominje u dva navrata i već navedena potvrda Kosačinih posjeda iz 1454. godine: jednom možda kao *civitate Pontis Terre cum castris et pertinentiis suis*, i drugi put sigurno kao *civitate Pontis cum castris et pertinentiis suis*⁶⁰.

Analizirajući sva tri podatka o neimenovanim kaštelima - gradovima uz most, M. Dinić navodi:

Prva pomisao je da se u jednom od ova dva grada - dva su nesumnjivo, pošto ih nalazimo u istoj povelji (misli se na navode gradova iz 1454. godine, op. A. M.) - krije Mostar. Thallóczy je odabrao prvi, Pons Terre. Ali kao što je već s razlogom prigovoreno⁶¹, mjesto gdje se on u povelji navodi ne dopušta takvu identifikaciju. Oko njega su Ostrvica u Bistrici, Osip, Dunoš u Zagorju (?), Jelec u Govzi, Žir i Prilep u Bistrici, Pons Terre treba svakako tražiti u hercegovom Podrinju, i to zapadno od Drine. Drugi grad - civitas Pontis - mo-

⁵⁵ Thallóczy 1914, 398.

⁵⁶ Dinić 1978, 209-210.

⁵⁷ Vego 1957, 122-123.

⁵⁸ Anđelić 1999, 171.

⁵⁹ Jireček 1879, 79; Jorga 1899, 465.

⁶⁰ Thallóczy 1914, 394. – Usp. i Vego 1957, 78; Isti 1980, 457.

⁶¹ Ćorović 1933, 10.

gao bi se već uzeti ozbiljnije u kombinaciju. Niz u kome se on nalazi izgleda ovako: Kruševac, Pons, Nebojša, Borovac, Biograd, Vrabač, Hum, Beletin. Sve su to gradovi koji leže oko Neretve, počev od Kruševca, pa uzvodno do njenog izvora: Pons bi po tome redoslijedu tačno odgovarao Mostaru. Najstariji podaci o prošlosti glavnoga grada Hercegovine ne bi bili u opreci sa tim zaključkom. Mostar je doduše prvi put izričito spomenut dva desetljeća poslije Alfonsove povelje, 1474. godine, tada već kao sjedište subaše. Ali prvi trag naselja na njegovom mjestu javlja se 1452. godine kad se pored Blagaja spominju i do castelli al ponte de Neretua⁶². Orbini pak zna, da je Mostar sagradio Radingost četrdesetih godina 15. stoljeća i da je u njemu neko vrijeme boravio hercegov sin Vladislav pošto se odmetnuo od oca⁶³. I spomen ona "dva kastela" je u vezi sa tim događajem⁶⁴.

M. Dinić dakle, ne dvoji oko toga da je jedan od spomenutih neimenovanih kaštela - gradova uz most, u Alfonsovoj potvrdi Kosačinih posjeda iz 1454. godine, upravo Mostar. Pledira za onaj drugi, *civitate Pontis*, dok *civitate Pontis Terre* smješta u zapadno Podrinje⁶⁵. Možda na rijeku Taru gdje je također bio prijelaz mostom slično koncipiran. Međutim, u vezi s ovim drugim, ponovo upozoravamo na vrlo indikativan dodatni naziv *Terre* i njegov odnos prema današnjem imenu *Tara* za najveću kulu, a koja i danas stoji sa lijeve strane mostarskog mosta⁶⁶.

Raspoložive topografske podatke iz triju spomenutih potvrda hercegovijskih posjeda iz polovine 15. stoljeća, te podatak o dva kaštela uz most na Neretvi iz 1452. godine, a razmišljajući o postanku Mostara, analizirao je i P. Anđelić⁶⁷. Nakon konstatacije da je prethodno M. Dinić uvjerljivo pokazao kako je vjerojatno moguće navod iz povelje iz 1444. godine *Neboysa Vnitericich* čitati kao Nebojša u Večeriću, nastavlja⁶⁸:

Bliža lokacija grada Nebojša dosad nije poznata⁶⁹. Nama se čini da u ovom slučaju možemo bar predložiti rješenje, ako ga već ne budemo u stanju i konačno dokazati.

Grad Nebojša spominje se u poznatim izvorima svega tri puta, i to samo u poveljama o posjedima hercega Stjepana Vukčića. Da se podsjetimo: 1444. dolazi kao Neboyca Vnitericich castelo et contato; 1448. kao castrum Neboyze, a 1454. kao civitate Neboysse cum pertinentiis suis⁷⁰.

Povelja iz 1444. indicira da je taj grad u kraju ili kotaru koji se zove Večerići, Večenike (Nitericich) ili sl. Analizom listine iz 1408. pokušali smo dokazati da se u 15. stoljeću kotar ili knežija Večerić prostirala u dolini Neretve

⁶² Jireček 1879, 79.

⁶³ Orbini 1968, 384.

⁶⁴ Dinić 1978, 246-247.

⁶⁵ Isto 247.

⁶⁶ O tome usp. Thallóczy 1914, 359, 378, 394; Ćorović 1933, 10.

⁶⁷ Anđelić 1999, 170-172.

⁶⁸ Isto 171-172.

⁶⁹ Jerković 1941, 179-181. Komentar Anđelića na ovaj tekst u: Anđelić, 1999, bilj. 25.

⁷⁰ Thallóczy 1914, 359, 378, 394.

od Mostara do Bijelog polja uključivo. Ukazujemo da izvor "sve do Neretve" indicira i pružanje Večenika i na drugu stranu Neretve⁷¹. Prema tome, i grad Nebojša se morao nalaziti na tom prostoru. Jedan dokument (1452.) zna u tom području za dva grada, oba uz most (do castelli da ponte)⁷². Ne može biti sumnje da se jedan nalazio na desnoj, a drugi na lijevoj strani Neretve. Arheološka topografija koja je na tom prostoru relativno dobro ispitana, također zna samo za mostarske gradove. Iz toga bi slijedio i logičan zaključak da se jedna od kula (gradova, kastela) na mostu, dakle u današnjem Mostaru, prvotno (sredinom 15. st.) zvala Nebojša. Postoje i ozbiljne indicije koje govore da je to kula na lijevoj obali Neretve, tj. u istočnom dijelu Večerića (Večenika).

Takva ubikacija Nebojše u potpunosti odgovara i redu kojim se nabrajaju hercegovi gradovi. To se naročito vidi u listini iz 1454. gdje, idući od zapada prema istoku, poslije Prološca, Roga, "Rixacia" (= Rilić na Kupreškom polju, op. A. M.⁷³) i Kruševca, dolazi civitate Pontis cum castris et pertinentiis suis, a odmah za njim civitate Neboysse cum pertinentiis suis. Dalje se redaju neretvanski gradovi (oko Konjica), opet po strogom zemljopisnom redu: Borovac, Biograd, Bijela, Vrabač⁷⁴. Ako po samom imenu i po mjestu nabiranja prihvatimo da je civitas Pontis (grad na mostu) jedan od ona dva koja se spominju 1452. (kao "dva grada na mostu")⁷⁵, onda će ovaj na desnoj strani Neretve biti civitate Pontis, a na lijevoj strani civitate Neboysse.

Toliko o mogućem nazivu jednog od mostarskih gradova - kaštela na obalama Neretve koje utvrđuju most.

Među gradovima u državi hercegovo, koji se navode u već nekoliko puta spomenutoj povelji Alfonsa V. iz 1444. godine, u jednom nabrojenom nizu stoji i *Cimiacho Vbrecinich, castello et contato*⁷⁶. M. Dinić se prvi pozabavio ubikacijom ovog Kosačinog grada, no nije ju do kraja razriješio. Upozorio je i na mogućnost da je ovaj kastel identičan s mjestom *na Cimovski* u kojemu je boravio Kosača prema jednom podatku iz lipnja 1442. (ili 1443.) godine gdje je izdao razriješnicu svome cariniku⁷⁷.

Detaljnije se ubikacijom kastela *Cimiacho* pozabavio i P. Anđelić⁷⁸, pa je pretpostavio mogućnost da je Cimiacho iz 1444. i Cimovski iz 1443. (ili 1442.) godine isto mjesto koje se u poznatim toponomastičkim podacima jedino može objašnjavati prema osnovi Cim. Stoga ga poistovjećuje s današnjim naseljem Cim kod Mostara, a kako je jedini stari kaštel na širem području toga današnjeg mostarskog naselja kula na desnoj obali rijeke kod Starog mosta, na ušću Radobolje u Neretvu (s današnjim nazivom Helebinka ili He-

⁷¹ Prema podacima iz Ostojine povelje iz 1408. godine. Prijepis i komentar povelje u: Anđelić 1999, 165-170.

⁷² Jorga 1899, 465.

⁷³ Milošević 1991, 55.

⁷⁴ Thallóczy 1914, 394; Dinić 1978, 246-247.

⁷⁵ Jorga 1899, 465.

⁷⁶ Thallóczy 1914, 359.

⁷⁷ Dinić 1978, 212.

⁷⁸ Anđelić 1999, 172-173.

lebija), to pretpostavlja da je Cimiacho ili Cimovski (grad) naziv za neimenovani kaštel na mostu (*civitate Pontis*) iz 1454. godine. Potvrdu ovome nalazi i u oznaci šireg područja *Vbrechinich* (= u *Brechinich*) u kojemu se prema povelji iz 1444. godine nalazi grad Cimiacho, pa pretpostavlja da *Cimiacho Vbrechinich* treba čitati kao Cimski u Večeriću (ili Večenikama).

Ovom Andelićevom pretpostavkom o nazivu kule na desnoj obali Neretve uz mostarski most, ponuđena su srednjovjekovna (predturska) imena objema utvrdama (gradovima - kaštelima) koje su flankirale most, a u onodobnim ispravama stoje kao neimenovane: *do castelli da ponte* iz 1452., ili *civitate Pontis* iz 1454. godine⁷⁹.

Sažimajući na kraju ukupnu problematiku koju o postanku Mostara u srednjem vijeku izravno ili neizravno nude svjedočanstva povijesnih vrela, kratak njihov pregled, promatran s mostarskog aspekta, prema Andeliću⁸⁰, koji je sažeo i rezultate drugih istraživača, izgledao bi ovako:

Već u drugoj polovini 13. stoljeća može se primijetiti da se nakadašnja vrlo prostrana humska ranosrednjovjekovna župa (ili županija) Večerić (ili Večenike) raspala u više manjih zasebnih ranofeudalnih upravno-političkih teritorijalnih jedinica, od kojih je uža okolica današnjeg Mostara zadržala staro ime (Večerić ili Večenike). To praktično znači da bi se prethodno spomenute vijesti iz dubrovačkog arhiva o predjelu Večerić iz 1280., 1300., 1306., 1307., 1336., 1347., 1391. godine, te spomen Večenika iz Ostojine povelje iz 1408. godine, zapravo odnosile na to suženo ranofeudalno područje oko današnjeg Mostara, koji se kao neimenovan spominje u petom desetljeću 15. stoljeća. Godine 1452. i 1454. na suženom području Večerića ili Večenika susrećemo dva utvrđena grada, oba sa svojim upravnim distriktima. S obzirom na zemljopisnu situaciju, s kojom je u suglasju i predložena interpretacija izvora, zaključeno je da je jedan od tih gradova - kaštela stajao na lijevoj, a drugi na desnoj obali Neretve. Oba grada - kaštela pojavljuju se u pisanim vrelima otprilike u isto vrijeme, pa se ne može znati koji je od njih stariji. U prilog nešto veće starosti grada na desnoj obali rijeke govorio bi bolji, logičniji i strateški povoljniji položaj na ušću Radobolje, ali s druge strane, suprotno govori činjenica, da taj grad nije imao posebnog imena (po nazivu šireg teritorija zvao se Cimski grad ili po smještaju kraj mosta *civitas Pontis*), te da se kasnije središte Mostara oblikovalo na lijevoj obali.

Grad - kaštel na desnoj obali rijeke spominje se u pisanim vrelima:

- kao Cimovski grad 1443. (ili 1442.) godine,
- kao Cimski grad u Večeriću ili Večenicama 1444. godine,
- kao jedan od gradova na Mostu 1452. godine,
- kao Grad na mostu ili Mostni grad 1454. godine.

Iz spomenutih navoda u vrelima proizlazi da je Cimski grad (danas kula Helebinka ili Helebija uza Stari most na desnoj obali Neretve) podi-

⁷⁹ Vego pretpostavlja da se Cimiacho ili Cimovski (grad) nalazio upravo na položaju današnjeg mostarskog naselja Cim, dakle, podalje o mosta (usp. Vego 1957, 27. – Isti, 1980, 456-457).

⁸⁰ Andelić 1999, 181-182.

gnut vjerojatno prije 1443. godine. Nakon izgradnje mosta ubrzo se (1452. godine?) počeo nazivati Most (*civitas Pontis*), pa je vjerojatno da je upravo on dao i ime današnjem gradu. Kao svoj distrikt imao je mostarsku kotlinu na desnoj strani rijeke oko današnjeg Mostara, odnosno u kasnome srednjem vijeku oblast Večerić (ili Večenike) u najužem smislu te riječi.

Grad - kaštel na lijevoj obali rijeke u pisanim vrelima je spomenut:

- kao Nebojša u distriktu Večeriću ili Večenikama 1444. godine,
- kao grad Nebojša 1448. godine,
- kao jedan od gradova na Mostu 1452. godine,
- kao Nebojša 1454. godine.

Iz gornjega proizlazi da je grad - kaštel Nebojša (ukoliko u nazivu *civitate pontis Terre* iz 1454. godine ne bismo prepoznali današnji naziv kule Tare⁸¹) najvjerojatnije podignut prije 1444. godine. Prema podacima iz te godine nalazio se sa svojim distriktom u Večeriću ili Večenikama, pa bi prema terenskoj situaciji njegov distrikt obuhvaćao dio današnjeg Mostara na lijevoj obali Neretve, a vjerojatno i čitavo Bijelo polje.

Proces integracije gradova - kaštela Cimskog i Nebojše s mostom otpočeo je polovinom 15. stoljeća, u vrijeme kada ovim područjima kao jedinstveni vladar gospodari herceg Stjepan Vukčić Kosača, pa je već 1452. godine za oba grada - kaštela (Cimski i Nebojšu) već dovoljno jasna jedinstvena oznaka - dva grada na Mostu. No, prema raspoloživim pisanim vrelima jasno je da još uvijek, premda su povezani mostom i djeluju kao cijelina, svaki grad - kaštel u to vrijeme još uvijek egzistira za sebe i ima svoj distrikt. Sudeći prema primijenjenim nazivima, grad - kaštel na desnoj obali nešto se brže sjedinjavao s mostom (1454. godine se i naziva po Mostu), dok je u istoj povelji Nebojša još uvijek zadržao svoje staro ime. I konačno, prema raspoloživim podacima koje nude do danas poznata pisana povijesna vrela, mora se pretpostaviti da je proces sjedinjavanja dvaju gradova - kaštela s mostom otpočeo prije 1452. godine i da je u prvim godinama turske uprave (1468. godine) već bio završen.

Današnjim oblikom imena u kasnosrednjovjekovnim dokumentima Mostar je spomenut tek u drugoj polovini 15. stoljeća. Prvi put 1469. godine⁸², a potom 1474. godine u prigodi darivanja mostarskog subaše Skendera (*prima pars est de donando Schendero subasse de Mostar*)⁸³. Godine 1469. zabilježen mu je i turski naziv *Köprühisar* (tj. "tvrđava na mostu") kada se navodi da je u tome gradu istoimeni trg na kojemu je 19 kuća⁸⁴. Naposljetku, oblikom Most i Mostići spomenut je i 1499. godine⁸⁵.

⁸¹ Thallóczy 1914, 359, 378, 394.; Ćorović 1933, 10.

⁸² Šabanović 1982, 142.

⁸³ Dinić 1978, 182, 250, bilj. 39.

⁸⁴ Šabanović 1982, 142. Na istom mjestu još je naveden i podatak iz neimenovanog izvora prema kojemu: *...trg (pazar) Mostar ni 1477. godine nije imao više od 19 kršćanskih kuća i jednog neoženjenog kršćanina, ali tu su kao i u svim ostalim mjestima upisane samo one kuće ili porodice koje su bile opterećene nekim feudalnim obvezama.*

⁸⁵ Vego 1957, 78; Mandić 1968, 16.

Sve ove obavijesti iz pisanih vrela, iz kojih je posredno moguće pretpostaviti i vrijeme gradnje utvrđenih gradova i mosta u kasnome srednjem vijeku u apsolutnome su suglasju s podacima koje su nam o tome ostavili dubrovački kroničari M. Orbini (1601.)⁸⁶ i G. P. Lukarić (1605.)⁸⁷. Prema njima, Mostar je 1440. godine osnovao patarenski gost Radin Butković, jedan od najsposobnijih dvorjanika hercega Stjepana Vukčića Kosače⁸⁸. Danas nam, na žalost, nisu poznata vrela kojima su se služili ovi dubrovački kroničari, ali je nužno potvrditi da se njihove obavijesti vrlo dobro uklapaju u ostale, danas poznate nam povijesne podatke, kako u kronološkom, tako i u općepovijesnom smislu. Angažiranje Radina Butkovića, kao vješta upravnog i financijskog činovnika na uspostavljanju i osiguravanju važne komunikacije između dva velika dijela Kosačine državine koja je tada sezala od Rame do bokokotorskog zaljeva i od Cetine do Lima, po svemu izgleda posve moguća i logična. Na žalost, nije poznato što je gost Radin doista sagradio; da li jedan ili drugi grad, ili oba odjednom, ili je, pak, samo mostom povezao dva grada - kaštela koji su tu otprije stajali. Temeljem rezultata naših istraživanja koje ćemo iznijeti u drugom dijelu ove rasprave, vrlo je realna i mogućnost, da je spomenuti Kosačin majordom samo radikalnije intervenirao u postojeće građevine, temeljito ih popravivši i dograđivši. Bilo kako bilo, s njim vjerojatno treba računati kao izravnim sudionikom stvaranja jednog od bitnih, ako ne i svih najvažnijih sastavnica današnjeg Mostara kojemu su korijeni i temelji u srednjovjekovnom vremenu prije dolaska Turaka.

Kule i most, te spomenuti trg sa stambenim kućama, vjerojatno nisu jedine građevine kasnosrednjovjekovnog razdoblja u Mostaru⁸⁹. Sliku toga doba djelomično mu upotpunjavaju i groblja sa stećcima, na položajima Tabhana u neposrednoj blizini mostarske utvrde na desnoj obali Neretve i oni na položaju Carina u užem centru na suprotnoj obali⁹⁰. Vjerojatno se ovdje radi o dvama istovremenim grobljima od kojih je svako pripadalo utvrdi na pripadnoj strani riječne obale. Sasvim izvjesno su se nalazila uz pristupnu cestu koja je vodila ka tim tvrđavama, jer su ceste, kako je već upozoreno, najčešća prostorna odrednica za smještaj kasnosrednjovjekovnih grobalja sa stećcima⁹¹.

Pretpostavlja se da se na području srednjovjekovnog Mostara nalazio i franjevački samostan. Gdje se on zaista nalazio, još uvijek je predmet istraživanja jer nije pouzdano jasno, koji se od postojećih dokumenata što spominju franjevačke samostane na području današnje Hercegovine, odnosi upravo na

⁸⁶ Orbini 1968, 181-182; Mandić 1968, 19.

⁸⁷ Luccari 1605, 166; Mandić 1968, 19.

⁸⁸ O gostu Radinu Butkoviću usp. Sopta 2002, 49-55 i tamo navedenu literaturu.

⁸⁹ Raspravljajući o vremenu nastanka naselja Most, D. Mandić mu pretpostavlja sve gradske sadržaje uobičajene za to vrijeme (Mandić 1968, 24-25). Dosadašnjim arheološkim istraživanjima ničemu od onoga što on pretpostavlja, a što bi trebalo biti izvan gabarita utvrda, nije se ušlo u trag.

⁹⁰ Zelenika 1996, 66-68.

⁹¹ Usp. Milošević 1991, 54-55.

mostarski. U novije vrijeme pledira se za onaj nekoliko puta navedeni u spisima Dubrovačkog arhiva u prvoj polovini 15. stoljeća, najčešće kao *Novi de Bisce*, *Xachum*, ili, pak, *Bisce de Xachum*. Pretpostavlja se da su to tri različita naziva za isti samostan, te da je upravo on dao i ime cijelom (Bišćem) polju jugoistočno od Mostara⁹².

Tako se, primjerice, početkom 1424. godine navodi da samostan male braće u Bišću (*de Bisce*) pripada stonskoj kustodiji; godine 1426. udovica Nikše Ostojića i kći dubrovačkog kancelara S. Albertija, Flora Marina, franjevačkom samostanu u Bišću oporučno ostavlja 5 perpera⁹³; potom, 1428. godine dubrovačka vlada dopušta dvojici svojih kupara da mogu otići franjevcima u Bišće i za njih praviti crijepove⁹⁴; godine 1430. dubrovački građanin Šimun, sin Jurja Glavića, franjevcima *de Bisze* ostavlja 90 perpera za gradnju crkve i još 30 perpera da se za istu crkvu kupi *uno schiauelo in Bosnia*⁹⁵; zatim 1432. godine kada Ostoja Radosalić iz Drijeva⁹⁶ u svome testamentu navodi da mu je Radak Ketić *omo deli fra minori in Xachum* ostao dužan 18 groša⁹⁷; ponovo, 1433. godine, žena Mateja de Bizija, Dekuša, franjevcima *de Nuoui in Bisce*, testamentom ostavlja 15 perpera⁹⁸; još 1451. godine kada Matko Gojaković oporukom ostavlja 20 perpera za popravak samostana *in Xachum (e) in Bisce*⁹⁹ i naposljetku, 1452. godine *frater Nicola de Bisce de Xachum ordinis fratrorum minorum et guardian dicti loci de Bisce*, primio je 20 perpera iz ostavštine Vlatka Bogdanovića¹⁰⁰.

U podatku iz 1452. godine, a za bolje razumijevanje ove problematike, morao bi biti važan upravo izloženi navod koji spominje gvardijana iz mjesta Bišće. Iz te se činjenice razabire, da se spomenuti franjevački samostan, nekoliko puta u različitim okolnostima zapisan u dokumentima prve polovine 15. stoljeća, zaista nalazio u mjestu Bišće¹⁰¹. Taj je zaključak važan i zbog prethodne spoznaje da se *u dubrovačkim izvorima termin locus, bar u pogledu mjesta srednjovjekovne Bosne, primjenjuje i javlja kao opći naziv u najširem značenju, ali se pod ovim pojmom uvijek podrazumijeva naselje u cjelini*¹⁰².

⁹² Kovačević-Kojić 1995, 36-38.

⁹³ Kovačević-Kojić 1995, 37, bilj. 25; Sivrić, 2005, 46.

⁹⁴ Ćirković 1989, fol. 111-113, 430; Kovačević-Kojić 1995, 37.

⁹⁵ Sivrić 2004, 46.

⁹⁶ Drijeva su poznato srednjovjekovno trgovište na ušću Neretve u kojemu su Dubrovčani imali dominantnu ulogu. Poznat je tako i podatak da je carinska služba u Drijevim, za potrebe nekih franjevačkih samostana u Hercegovini, a tu se spominje i onaj u Bišću, izdvajala jedan do tri modija soli (usp. Tošić 1987, 197).

⁹⁷ Kovačević-Kojić 1995, 37, bilj. 27.

⁹⁸ Kovačević-Kojić 1995, bilj. 24; Sivrić 2005, 47.

⁹⁹ Sivrić 2005, 47. U restituciji podataka o nazivu samostana u ovoj oporuci, od autora umetnuti veznik u bitnome mijenja njegov sadržaj.

¹⁰⁰ Kovačević-Kojić 1995, bilj. 26.

¹⁰¹ Isto 38.

¹⁰² Ista 1978, 141-142.

Da Bišće zaista jest naselje potvrđeno je u još nekoliko drugih srednjovjekovnih dokumenata¹⁰³, između ostalih, primjerice onom iz 1327. gdje stoji da je bosanski ban Stjepan II. Kotromanović došao u dvorac Bišće gdje su ga čekali dubrovački izaslanici s darovima, ili, pak, ispravom Tvrtka I. iz 1382. godine kada taj bosanski kralj, na molbu Dubrovčana, ukida nezakonito uspostavljenu carinarnicu soli u Sutorini kod Herceg Novoga. Dokument je *pisan na Bis'či u Podgradi*¹⁰⁴. Bosanska histriografska literatura, međutim, to Bišće najčešće ubicira kod Blagaja, nedaleko Mostara, jer se navodi i *Bisze sotto Blagay*¹⁰⁵, pa svi ovi podaci dovode u ozbiljnu sumnju tvrdnju da je *Novi de Bisce, Xachum*, ili, pak, *Bisce de Xachum*, uistinu samostan koji se u to vrijeme nalazio na području današnjeg Mostara.

K tome, u prethodno navedenoj oporuci Dekuše iz 1433. godine, franjevački samostan u Bišću zapisan je kao *Novi in Bisce*. Ta je činjenica dala povoda D. Kovačević-Kojić da ga poistovjeti s onim samostanom koji je uz *castri Novi de Narento*, a spominje se još 1383. godine u jednoj oporuci u Dubrovačkom arhivu¹⁰⁶. Isti je samostan zabilježen i u popisu franjevačkih samostana kod Bartolomeja Pizanskog 1385. godine u kojemu stoji da se nalazio kod grada Novog na Neretvi u župi Luci¹⁰⁷. Danas je prilično pouzdano utvrđeno da se župa Luka prostirala uz donji tok Neretve od Počitelja do Opuzena, a da grad Novi treba izjednačiti s onim što ga je osnovao Stjepan II. Kotromanović 1349. godine, a koji se nalazio, kako se pretpostavlja, u Gabeli ili u Čapljini¹⁰⁸. I iz ovoga, dakle, proizlazi da nastojanje oko ubikacije franjevačkih samostana Bišće ili Novi na prostor srednjovjekovnog Mostara za sada još uvijek nije moguće prihvatljivo argumentirati, a vjerojatno ne stoji ni njihovo poistovjećivanje¹⁰⁹.

To, međutim, dakako ne znači da se na prostoru Mostara u kasnom srednjem vijeku ipak nije nalazio neki treći samostan, a što bi bilo u skladu s općom slikom u gradovima toga doba na prostoru Hercegovine i Bosne. Njemu se, pak, za sada ni po arheološkoj, a ni po kakvoj drugoj sličnoj osnovi nije ušlo u trag. Kao potkrjepa njegovu postojanju može se navesti pismo napuljskoga kralja Alfonsa I. hercegu Stjepanu Kosači iz 1454. godine s kojim je u hercegovu zemlju poslano nekoliko napuljskih franjevaca, a koje je vodio fra Ivan de Sallinis Aureis, biskup iz Ottane na Sardiniji. U pismu se također navodi da se jedan dio franjevačkih misionara smjestio u Ljubuškom, a drugi u naselju Most, na mjestu današnjeg Mostara¹¹⁰. Isti je mostarski

¹⁰³ Vego 1957, 15, 24, 47; Sivrić 2005, 44-45.

¹⁰⁴ Vego 1982, 165-168.

¹⁰⁵ Isti 1957, 15. U takvoj formulaciji spominje se 1423. godine.

¹⁰⁶ Kovačević-Kojić 1995, 37.

¹⁰⁷ Mandić 1968, 228-230.

¹⁰⁸ Vego 1957, 82.

¹⁰⁹ O tome problemu usp. i Nikić 2001, 205-209.

¹¹⁰ Mandić 1968, 20-21. Sivrić pretpostavlja da se ovaj samostan u mostarskom Zahumu navodi i prije od 1454. godine. Prema njegovu mišljenju, Franjevci iz Zahuma spominju se još 1451., 1449. i 1432. godine, no, nije sigurno da li je njihov spomen u tim dokumentima

samostan spomenut i u jednoj kadijskoj presudi iz 1553. godine u kojoj je zapisano da se nalazio u gradskom predjelu koji se tada, kao i danas, zvao Zahum u neposrednoj blizini Starog mosta s desne strane rijeke¹¹¹. Možda je pokazatelj za ubikaciju toga kasnosrednjovjekovnog franjevačkog samostana u Mostaru i prostrano, vjerojatno istovremeno (tzv. *Grčko*) groblje u istome gradskom predjelu čiji su ostaci u više navrata pronađeni tijekom dvadesetog stoljeća¹¹².

5. O mostu u srednjem vijeku¹¹³

Iz dva prije spomenuta povijesna dokumenta, kao i dubrovačkog izvještaja iz 1452. godine, gdje su zapisani *do castelli al ponte de Neretua*¹¹⁴, te iz potvrde posjeda Stjepana Kosače 1454. godine koja spominje *civitatis Pontis cum castris et pertinentiis suis*¹¹⁵, kao i iz već navedenih dubrovačkih kronika, nedvosmisleno je jasno da je na mjestu današnjega obnovljenoga, Staroga mosta u Mostaru, postojao most i u kasnome srednjem vijeku¹¹⁶.

vezan upravo za mostarski Zahum ili je naprosto samo prostorna odrednica (usp. Sivrić 2005, 43-44, 48).

¹¹¹Mandić 1968, 21. Opširnije o franjevačkom samostanu u Mostaru vidi i u: Nikić 2001, 213-216, no, bez novih bitnih podataka za srednjovjekovno razdoblje.

¹¹²Zelenika 1999, 97-101.

¹¹³ U publikaciji *Stari mostovi u Mostaru* (Mostar, 2004.) tiskan je prilog A. Zelenike, Obljetnica grada Mostara (1452.-2002.), str. 29-40. (Pretisak iz časopisa *Hercegovina 8-9* (16-17), Mostar, 2002-2003.) Taj rad, uglavnom rezimirajući problem, raspravlja stanje u dosadašnjim izučavanjima kasnosrednjovjekovnog Mostara koji se u to vrijeme počeo razvijati uz most na Neretvi. U svim bitnim dijelovima, u tom su radu, bez neophodnih citiranja, navedene naše spoznaje koje smo izložili u uvodnim poglavljima elaborata što smo priredili pripremajući se za obnovu Staroga mosta, 2001. godine. S istim kriterijima u tome su prilogu iskorišteni i rezultati naših istraživanja koja su potom uslijedila. Stoga, da ne bismo citirajući češće prilog A. Zelenike, ponavljali tamo izrečene naše stavove, u ovoj raspravi smo taj rad u pravilu ostavili po strani. Jednako smo se i sa sličnom nakanom ponijeli i prema radu K. D. Miletića u istoj publikaciji (str. 41-62).

¹¹⁴ Izvještaj bilježi podatke o pobuni sina Vladislava, protiv oca hercega Stjepana Kosače. Prema tom izvještaju Vladislav je ocu oduzeo neke gradove na Neretvi i južno od nje, a među njima i "dva kaštela s mostom na Neretvi" koji se u popisu navode redom iza Blagaja, pa nema mjesta sumnji da je riječ o kulama i mostu na položaju današnjeg Mostara (usp. Jorga 1899, 465).

¹¹⁵Thallóczy 1914, 398.

¹¹⁶ U dubrovačkom arhivu postoji još nekoliko vijesti o gradnji mosta na Neretvi u 15. stoljeću. Tako je zabilježeno da su Dubrovčani 1466. godine poslali svoga znamenitoga graditelja Paskoja Miličevića (jednoga od graditelja dubrovačkih zidina) s drvenom građom i alatom da sagradi most u Počitelju. Kako u Počitelju i njegovoj okolini danas nema nikakvoga drvenoga mosta, spekuliralo se time, da je Paskoje Miličević produžio put uzvodno uz Neretvu i da je sagradio most u Mostaru (Truhelka 1911, 168-169). Kako je dobro poznato da je mostarski most tada već bio sagrađen (svakako prije 1452. godine), ovakvu Truhelkinu pretpostavku najprije je odbacio Thallóczy (1914, 291-292), a potom i Ćorović (1933, 9).

Izravno to potvrđuje i nekoliko turskih dokumenata iz 1565. i 1566. godine koji u različitim segmentima reguliraju gradnju kamenoga mosta, no, u sadržaju ponekad bilježe i ono što mu je prethodilo ili što je na tom mjestu već bilo izgrađeno¹¹⁷. Tako se u tim dokumentima nalazi podatak da se na položaju gdje se treba graditi novi kameni most nalazio stariji, drveni, koji je trebalo razgraditi i upotrebljivu drvenu građu s njega upotrijebiti pri gradnji novoga, kamenoga¹¹⁸. Ovaj navod izravno potvrđuje činjenicu da se kameni most gradio upravo na mjestu drvenoga, što je potvrđeno i našim nedavnim istraživanjima¹¹⁹. Više podataka u tim dokumentima, međutim, odnosi se na kule koje su s obiju strana rijeke utvrđivale most, a kojima je starost naglašena zapisanom činjenicom da se tu nalaze odvajkada (upotrijebljen je izraz *kadiman*). U vrijeme gradnje kamenoga mosta i one se radikalno obnavljaju i pregrađuju. Pregradnju je najprije uvjetovala denivelacija okolnog terena, jer je luk kamenog mosta bio znatno viši od nadvodne nivelete drvenog prethodnika. S tim u vezi trebalo je nanovo urediti pristupne putove, a s njima i glavna vrata tvrđave. U spomenutim dokumentima, tako se navodi, da su pristupni putovi i ulazna vrata u utvrđenja podignuti naviše, te da su stari pristupi i vrata zatrpani. Na isti su način uređene i obje kule. Stari temelji na kojima su bila njihova vrata su zatrpani, a novi su ulazi uređeni na višem nivou. Čini se da su u to vrijeme bili popravljeni i gornji katovi kula (za koje se navodi da su dotrajale), te da su im sagrađeni i krovovi kojih do tada nije bilo. Možda su upravo ti građevinski zahvati na mostarskim kulama zabilježeni na crtežu francuskog slikara i povjesničara umjetnosti Ch. Yriarte (1832.-1898.) iz polovine 19. stoljeća (Sl. 3), neposredno prije njihove radikalnije rekonstrukcije svršetkom turske i u vrijeme austrijske uprave.

O izgledu i karakteru kasnosrednjovjekovnoga prijelaza mostom preko Neretve, spomenute turske isprave, dakle, osim nekoliko činjenica, ne nude drugih bitnih obavijesti. O tome kako je on mogao izgledati, ponešto se još dade isčitati i iz zabilješki nekolicine putopisaca, koje su nastale oko sto godina kasnije nakon što je u upotrebi bio kameni most.

Značajan podatak u tom smislu donosi turski zemljopisac Hadži Kalfa (Katib Čelebija) u 17. stoljeću koji je zabilježio *da je srednjovjekovni most bio drven, visio je na lancima, i pošto nije bio utvrđen na stupovima, tako se tresao da se preko njega samo sa smrtnim strahom prelazilo*¹²⁰. Malo kasnije, o izgledu srednjovjekovnoga mostarskoga mosta, pozivajući se na priče i zapise

¹¹⁷ Vasić 1977, 189-195; Polimac 1977, 109-114.

¹¹⁸ U turskim dokumentima se navodi da je taj drveni most sagrađen za vrijeme sultana Mehmeda II. El Fatiha (=Osvajača) koji je vladao 1444., pa potom ponovo od 1451. do 1481. godine, a što je podudarno s najstarijim do sada poznatim pisanim podacima o mostu iz 1452., odnosno 1454. godine. Prema našim istraživanjima, a to ćemo nastojati pokazati i u ovoj radnji, drveni most je znatno stariji od tog vremena. Sagrađen je krajem 14. ili početkom 15. stoljeća. Turci su Mostar osvojili oko 1470. godine, pa se podatak o njegovoj gradnji u vrijeme sultana Mehmeda II. vjerojatno odnosi na njegovu rekonstrukciju u zadnjem desetljeću vladavine toga sultana.

¹¹⁹ Peković / Milošević / Kovačević 2003, 77-79, sl. 23.

¹²⁰ Čelić / Mujezinović 1998, 229.

Sl. 3. Ch. Yriarte, *Mostar* polovinom 19. stoljeća

starijih latinskih (tj. dubrovačkih) povjesničara, pisao je i turski putopisac Evlija Čelebija¹²¹ kada je 1664 / 1665. godine pohodio ove prostore. Opisujući izgled toga mosta navodi: *u ovome šeheru je u starinsko vrijeme bio most preko rijeke Neretve s jedne strane na drugu, i to na jakom gvozdenom lancu u debljini čovječijeg stegna i od toga doba mu je ostalo ime*. Prema izvještajima tih putopisaca, mostarski srednjovjekovni most je bio viseći, sagrađen od drveta, no, zbog nepostojanja ukrućenja (drvenih stupova zabodenih u korito ili sidrenih spona vezanih za obalu), bio je vrlo slab i nestabilan, vjerojatno s velikim okomitim i vodoravnim pomicanjima u trenutku opterećenja. Međutim, i takav je koristio u prvim godinama turske okupacije, u vrijeme kada su vršena daljnja osvajanja u zapadnoj Hercegovini i u dijelovima južne Dalmacije.

S osloncem na zapisane podatke turskih putopisaca, izgled srednjovjekovnog mosta pokušao je rekonstruirati M. Gojković¹²², oslanjajući se na prijedloge Violet-le-Duca o mogućem izgledu obalnih nosivih konzola drvenih srednjovjekovnih mostova¹²³.

Prema mišljenju M. Gojkovića, materijalni ostaci toga srednjovjekovnog mosta zabilježeni su oko 10 m nizvodno od današnjega, na lijevoj obali

¹²¹ Čelebi 1979, 464.

¹²² Gojković 1966, 51-62.

¹²³ Viollet-le-Duc 1996, 281-282.

Neretve, na litici, uz malu kulu Hercegušu, ispod donedavne zgrade Muzeja Hercegovine¹²⁴. Navodi se da se tu nalaze ostaci zidova, nesumnjivo iz vremena prije dolaska Turaka, te da su petnaestak metara visoko iznad ljetnog riječnog vodostaja. Među ostacima tih zidova prepoznat je i onaj dio koji je služio kao uporište srednjovjekovnom mostu na lijevoj obali, a kako se navodi, vide se i dvije rupe gdje su navodno bili pričvršćeni lanci. Uvidom na terenu, danas ovaj podatak nije provjerljiv, no, na tome mjestu koje se spominje, vidljive su tek puškarnice i otvori za topove manjeg kalibra.

Na suprotnoj obali, pak, nema nikakvih ostataka koji bi s ovima, ukoliko su bili dio mosta, stajali u sistemu, pa se pretpostavlja da su uništeni prilikom gradnje današnjeg krilnog, potpornog zida turskoga mosta¹²⁵. No i osim toga, ovakva pretpostavka o položaju srednjovjekovnoga drvenoga mosta ne izgleda suviše vjerojatna, jer bi u tom slučaju taj most ostao izvan obrambenog sistema kojega su tvorile velike kule i pripadni im bedemi na lijevoj i desnoj obali rijeke. Položaj toga mosta, dakle, svakako je trebalo tražiti na način da ga je spomenutim utvrdama bilo moguće braniti. Takvu pretpostavku koju smo iznijeli u našem konzervatorskom elaboratu 2001. godine, potvrdili smo i kasnijim istraživanjima kada je utvrđeno da je srednjovjekovni drveni most bio upravo na mjestu gdje je kasnije bio sagrađen kameni¹²⁶.

Tijekom 16. stoljeća drveni srednjovjekovni most je sasvim izvjesno već bio dotrajavao, a kako se vjerojatno i grad ubrzano razvijao, posebno po okončanju turskih osvajanja u zapadnoj Hercegovini, bila je nužna gradnja novog solidnijeg mosta. Po izvršenim pripremama, a na zahtjev tadašnjih stanovnika Mostara, gradnju novoga mosta odobrio je i naredio sultan Sulejman Velikanstveni. Kasniji podaci potvrđuju da je ta sultanova naredba ostvarena do 1566. godine, kada je most bio i završen¹²⁷.

Taj, pak, most i pripadne mu kule, poslije su više puta prepravljane i dograđivane o čemu je ostalo svjedočanstvo i u dvama isklesanim natpisima, uzidanim na lijevom potpornjaku uzvodno od mosta. Na jednom je ispisano: *Džisri bina sene 974. - Kulle bina sene 1087*, tj. *Most je sagrađen 974. (=1566.) - Kule su sagrađene 1087. (=1676.)*, a na drugom: *Dovršeno u godini 1150. (=1737.)*. Štoviše, ti se natpisi nalaze na dijelu potpornog zida koji nije građevinski spojen s glavnim potpornjem mosta, nego je na njegovu dijelu koji je kasnije dograđen, vrlo vjerojatno zbog erozije obale koja je prijetila urušavanjem mosta. Ti natpisi, dakle, bilježe obnove mosta i utvrđenja na

¹²⁴ Kujačić 1960, 207; Čelić / Mujezinović 1998, 230.

¹²⁵ Istraživanjima A. Zelenike i A. Ratkovića na mostarskom mostu utvrđeni su ostaci masivnoga zida u podzemlju na lijevoj obali. Oba istraživača pretpostavili su da je tu riječ o sjevernoj kuli uz nekadašnji viseći most koja je stajala kao pandan Herceguši s južne strane (citirano prema: Miletić 2004, 48-50). Našim istraživanjima je utvrđeno da je zid sa sjeverne strane potporni i vodoodbrambeni zid visećega i drvenoga kasnosrednjovjekovnoga mosta, dok je kula Herceguša, za koju se sve donedavno dugo držalo da je najstariji dio mostarskih utvrđenja (usp. Rajković 1983, 101-103, Ratković 1984, 75-78), tek pregradnja fortifikacija iz 16. ili 17. stoljeća (Peković / Milošević / Kovačević 2003, 82, sl. 23).

¹²⁶ Peković / Milošević / Kovačević 2003, 65-80, sl. 23.

¹²⁷ Vasić 1977, 189-195; Polimac 1977, 109-114.

njemu u 16. i 17. i 18. stoljeću, a kako su uzidani na lijevoj strani, moguće je da bilježe i popravak kule na toj strani obale. Riječ je vjerojatno o kuli Herceguši, a dijelom možda i o Tari koja je kroz cijelo vrijeme turske vlasti služila kao barutana¹²⁸. Konzervatorskim i arheološkim istraživanjima, obavljenim 1982. godine, na toj kuli i na još nekoliko položaja u sklopu mostarskog utvrđenja na desnoj obali Neretve, nedvosmisleno je utvrđeno da je cijeli taj fortifikacijski sustav nasljeđe iz kasnosrednjovjekovnog vremena, te da je u dobroj mjeri do danas sačuvan, uprkos kasnijim građevinskim intervencijama¹²⁹. Takve su rezultate generalno potvrdila i naša istraživanja provedena od 2002. do 2004. godine, a čije smo rezultate u formi izvještaja već prezentirali¹³⁰.

Za vrijeme turske uprave radikalne građevinske zahvate, dakle, doživio je cijeli sklop utvrđenja uz mostarski most na objema obalama Neretve. Iako u cjelini izvedbom jasno očituje srednjovjekovni način fortificiranja, pregradnje i dogradnje u doba turske vlasti, obavljene tijekom 17. i 18. stoljeća, (osobito za vrijeme Kandijskog rata kada Mostar zbog sve češćih zalijetanja kršćanskih vojski u Hercegovinu dobiva dominantnu odbrambenu zadaću¹³¹), nisu bitno narušile u srednjem vijeku zamišljeni tvrđavski koncept, no, doprinijele su tome da je cijeli njegov današnji izgled dobrim dijelom u duhu islamske graditeljske tradicije.

Rezimirajući na kraju prvoga dijela ove radnje raspoložive i do danas nam poznate pisane povijesne podatke, o nastanku i razvoju srednjovjekovnog Mostara, u prilici smo izreći slijedeće:

1. Na prostoru današnjega Mostara vrlo su skromne potvrde naseljenosti ovoga prostora u prapovijesnom, antičkom i ranosrednjovjekovnom vremenu.

2. U srednjem vijeku cijeli ovaj prostor je dio župe (ili županije) Večerić (ili Večenike) koja je bila u sastavu Humske zemlje kojoj je političko i gospodarsko središte u Blagaju na izvoru Bune u južnome dijelu Mostarskog (ili Bišćeg) polja.

3. Promijenjene strateške, političke i prometne prilike na čitavu prostor Hercegovine polovinom 15. stoljeća uvjetuju gradnju novoga prijelaza mostom na, za to, najpovoljnijem položaju. Odabran je onaj na Humskoj Sutjesci, na mjestu današnjeg Mostara, pa se u petom desetljeću 15. stoljeća na tom mjestu, s obje strane Neretve grade kule (na lijevoj obali Nebojša, a na desnoj Cimski grad) između kojih je rastegnuta (i na debeli željezni lanac obješen) drveni most.

4. Turci osvajaju Mostar oko 1470. godine i u njemu organiziraju vojno uporište za daljnja osvajanja u zapadnoj Hercegovini i Dalmaciji. Za vrijeme

¹²⁸ Kujačić 1960, 208.

¹²⁹ Ratković 1991, 67-77.

¹³⁰ Peković / Milošević / Kovačević 2003, 63-102.; Milošević / Kovačević 2004, 97-114.

¹³¹ Sa zadaćom obrane Mostara ili njegove predstraže (možda i izvidnice) u to vrijeme je na brdu Hum, nekoliko stotina metara jugozapadno od Staroga mosta, sagrađena manja okrugla kula bez prozora, no, s brojnim puškarnicama u dva reda. U dobroj je mjeri do danas sačuvana (Zelenika 1987, 141-150).

turske uprave uz utvrđenja na mostu, osobito na lijevoj obali Neretve, počinje se razvijati trgovačko-zanatsko središte u kojemu je začetak današnjega Mostara. Most sagrađen u srednjem vijeku i nadalje spaja dvije obale Neretve. Turci ga djelomično popravljaju i njime se koriste do polovine 16. stoljeća.

5. Uz dotrajali drveni (viseći) most, po nalogu sultana Sulejmana Veličanstvenoga, započeta je 1557. godine gradnja jednolučnoga kamenoga mosta koji je vjerojatno izveden po projektu onodobnoga glasovitoga turskoga graditelja Kodže Mimara Sinana, a do 1566. godine izveo ga je i sagraдио njegov učenik i pomoćnik Mimar Hayreddin.

6. Srednjovjekovne kule na obalama koje su s obje strane branile pristup mostu, u vrijeme turske uprave, a osobito u vrijeme Kandijskoga rata, više su puta pregrađivane i dograđivane, no, u osnovi, do danas su sačuvale sve bitne osobine koje su im, po zahtjevu hercega Stjepana Vukčića Kosače, dali srednjovjekovni graditelji u petom desetljeću 15. stoljeća.

6. Rezultati arheoloških istraživanja

Poznati povijesni podatci nisu nam, dakle, dovoljni da bi se razumjela problematika vezana za početak gradnje i razvoj fortifikacijskih sklopova koji na objema obalama Neretve utvrđuju i brane mostarski most. Iz tih podataka danas, naime, još uvijek nije pouzdano utvrđeno kada je započeta njihova gradnja, a isto tako nije potpuno jasno, da li je cijeli taj, vrlo ambiciozni graditeljski sklop, sagrađen u jednom trenutku i po jednoj zamisli. Kako je osnovna svrha spomenutim utvrđenjima na lijevoj i desnoj riječnoj obali zaštita mosta, uglavnom se pretpostavljalo, da je sve sagrađeno odjednom i to s osnovnom idejom, da se na relativno povoljnom strateškom položaju premosti rijeka koja je zbog obilnog vodotoka tijekom cijele godine i dubokog korita u gotovo svim njenim dijelovima, dugo vremena bila nesavladiva prometna prepreka.

Odgovore na ova i slična pitanja nisu pružila ni konzervatorska ni arheološka istraživanja koja su u posljednjih pedesetak godina na ovom položaju vršena više puta, a koja su u osnovi imala dvije zadaće:

1. Tim je radovima trebalo istražiti i sanirati oštećenja na mostu i pripadnim mu utvrdama, te provjeriti podatke o njihovim gradnjama koji su parcijalno sačuvani u izvješćima kasnijih putopisaca i u nepovezanim povijesnim vrelima. Takva istraživanja i zaštitni radovi vršeni su od 1954. do 1957. i ponovo 1963. godine. Prvim zahvatom podzidani su i konsolidirani temelji mosta i riječne obale koje je Neretva već u znatnoj mjeri bila podlokala, a izvršeno je i injektiranje uporišnih dijelova mosta, zajedno s potpornjima. U radovima iz 1963. godine injektiran je luk mosta i zamijenjeni su oštećeni kameni blokovi. Manja oštećenja popravljena su žbukom od bijelog cementa i mljevenog kamena, istoga onoga od kojega je i most bio izgrađen.

2. Arheološkim istraživanjima, provedenim 1982. godine, trebalo je raščistiti nedoumice o vremenu gradnje utvrda koje su branile most. Vršena su

samo u većem, istočnom sklopu na lijevoj obali, a manjim istražnim sondama obuhvaćeno je šest mikropoložaja: unutrašnjost kulâ Tara i Herceguša, unutrašnjost Sultan Selimova mesdžida, prostor Lapidarija (nekada magaza) koji se nalazio pred kulom Tarom, unutrašnjost medrese (tada zgrada Muzeja Hercegovine), te unutrašnjost Čejvan Čehajine džamije. Pokretni arheološki nalazi, iskopani tim istraživanjima, kao ni ukupni rezultati, nisu pružili nove bitne podatke o prvom vremenu izgradnje utvrđenja uz most¹³².

Spoznajama iz naših arheoloških iskopavanja koja su provedena na mostu i pripadnim mu utvrdama na objema obalama Neretve između 2002. i 2004. godine, u prilici smo u bitnim elementima dopuniti i djelomično promijeniti sliku razvoja srednjovjekovnog Mostara koja se uvriježila temeljem ukupnih dosadašnjih istraživanja. Arheološki i konzervatorski zahvati predviđeni ovim programom imali su za svrhu ponovo potražiti odgovor na pitanje kada su podignute mostarske utvrde. Njima je, također, omogućen i uvid u stanje i kvalitetu temelja svih tvrđavskih objekata. Postignuti rezultati omogućili su i novu regulaciju podzemnih voda koja je vidno ugrožavala sve građevine u utvrdama, a isto tako i optimalno projektiranje nove komunalne infrastrukture koju je bilo nužno nanovo instalirati.

Istraživanja su provedena u tri dijela i to kao sondažna arheološka istraživanja, pa arheološka istraživanja u sklopu obnove mosta, te istraživanja u sklopu obnove kula. Na taj način, u spomenutom vremenskom razdoblju u potpunosti je istražen sav raspoloživi prostor u unutrašnjosti utvrđenja na objema obalama Neretve.

Spomenutim istraživanjima postignute su značajne nove spoznaje o starijim (srednjovjekovnim) razdobljima mostarskih utvrda i mostova koji su ih povezivali. Utvrđeno je tako, da su kule na objema obalama najstarije građevine na lokalitetu, dok su sve ostale zidane strukture na njih naknadno dograđivane. U prvoj fazi izgradnje kule su kao slobodnostojeći objekti u prostoru osiguravale prijelaz preko rijeke koji se tada među njima, najvjerojatnije odvijao rastegnutom žičarom. Potom je prostor na lijevoj obali bio dodatno fortificiran utvrdom peterokutnog oblika koja se jednim krajem naslonila na stariju polukružnu kulu (današnja Tara), a drugim je nadvisila obalu rijeke. Takva je utvrda nadzirala najstariji mostarski most koji je bio viseći, rastegnut između usađenih masivnih drvenih stupova složenih u obliku slova A i dodatno u temeljima moćno obzidanih. Viseća konstrukcija mosta vjerojatno je bila obješena na užad s hodnom površinom od drvenih dasaka, međusobno sapetih konopima. (Sl. 4).

Viseći most zamijenio je potom masivniji i za promet sigurniji drveni most koji je preslojio zidane temelje prethodnika (Sl. 5). Moćne višestruko uslojene drvene konzole koje su postupno izlazile iz obale i nadvisivale rije-

¹³² O prethodnim istraživanjima Staroga mosta u Mostaru usp.: Muhibić 1889; Neidhardt / Čelić 1953; Zdravković 1953; Izvještaj o radu, 1965; Krsmanović / Dolarević / Langof 1967; Marić 1972; Hasanefendić 1980; Ratković 1984; Ratković 1985; Pašić 1995. Istraživanja A. Ratkovića, u sondama uz južni bedem i kulu Hercegušu u utvrđenju na lijevoj obali bilježe nalaze keramike iz 14.-15. stoljeća (usp. Ratković 1985, 153).

ku, dodatno su bile visoko obzidane nabojem od vapna i kamena, a po vertikalni još i međusobno povezane velikim željeznim klinovima (Sl. 6). Tako uređena osnova drvenoga mosta kasnoga srednjega vijeka ostala je sačuvana u otisku, u temeljnim nosačima turskoga kamenoga mosta na obje riječne obale (Sl. 7 i 8). Danas je konzervirana i muzeološki prezentirana u podzemlju utvrda uz mostarski most. Taj drveni mostarski most u svome je vijeku bio nekoliko puta popravljan, a trajao je do polovine 16. stoljeća, kada ga je zamijenio kameni jednolučni most, dovršen 1566. godine, upravo na trasi drvenoga prethodnika. Jednako kao most i utvrde koje su ga čuvale imale su nekoliko faza izgradnje i dograđivanja¹³³.

Prilikom arheoloških istraživanja na lokalitetu Stari most u Mostaru pronađeno je više desetaka vrlo zanimljivih predmeta, prvenstveno iz sloja koji prethodi vremenu turske vlasti i, što je osobito vrijedno, još i 22 uzorka drvenih greda (18 borovih i 4 hrastove). Skupljeni su u različitim stratigrafskim slojevima, a po prvotnoj funkciji pripadaju dvjema skupinama: jedna predstavlja ostatke greda drvenih mostova, a druga ulomke drvenih serklaža, greda i nadvoja iz kula Tare i Helebije.

Većina drvenih uzoraka ulomci su dobro sačuvanih greda kojima se u presjeku jasno vide godovi, dok su tek dva primjerka u potpunosti karbonizirani ostaci. Starost svih pronađenih drvenih ostataka je analizirana. Dendrokronološka mjerenja su obavljena na Cornell University u New Yorku¹³⁴, a ¹⁴C analize na Institutu Ruđer Bošković u Zagrebu¹³⁵. Dendrokronološkim mjerenjima ispitano je 16 uzoraka, a ¹⁴C analizom osam. Na šest uzoraka obavljene su obje analize koje se gotovo u potpunosti podudaraju.

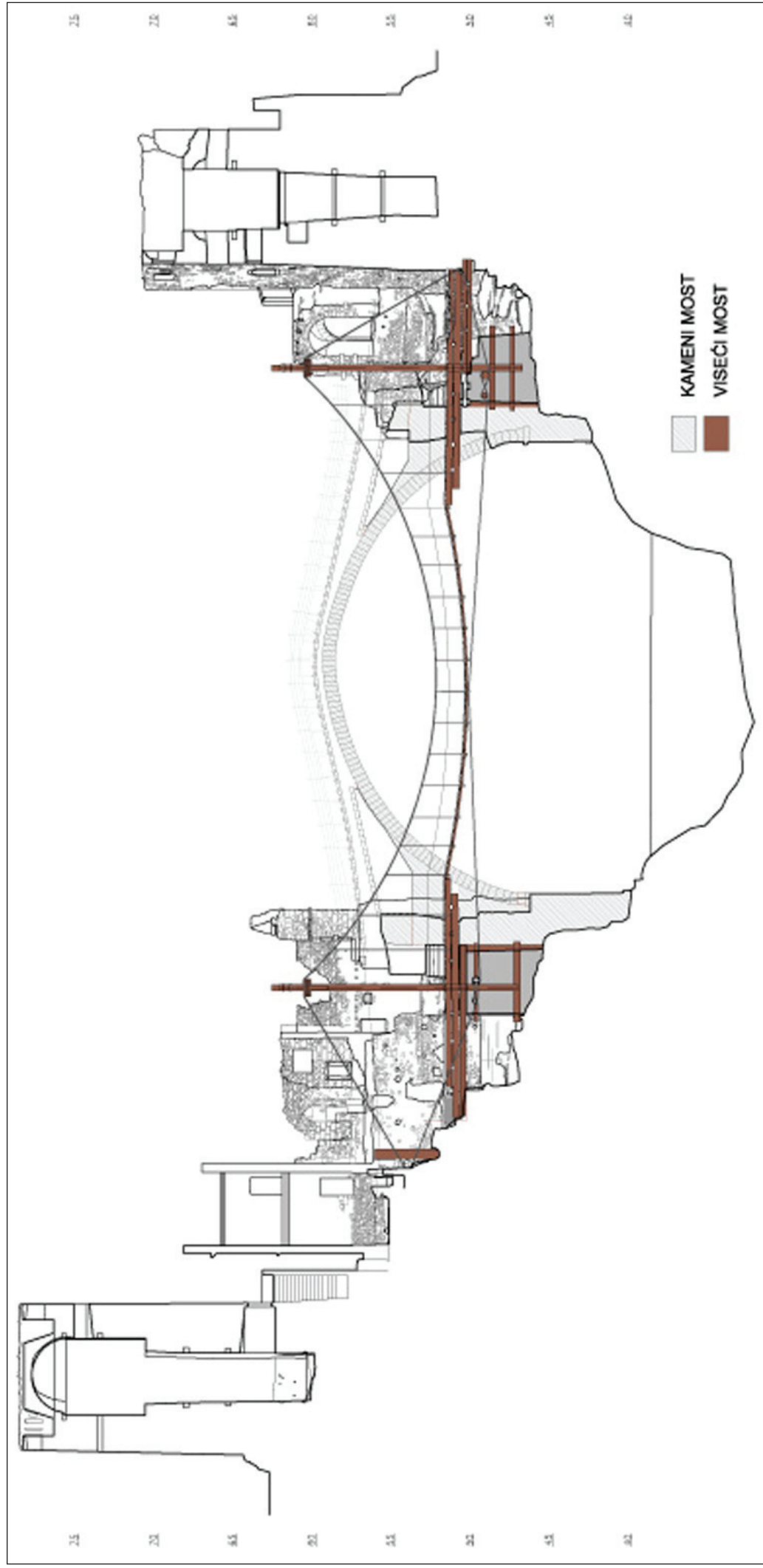
Uzorci označeni brojevima od 2, 3, 4, 5 i 15 pripadaju drvenim konstrukcijama mostova na lokalitetu, broj 18 nadvoju nad prozorom u kuli Helebija, a uzorci 7, 9, 10, 11, 12, 13 i 14 drveni su serklaži izvađeni iz sredine zidne strukture kule Tara koji su ondje bili uzidani u vrijeme njezine izgradnje i kasnijih pregradnji (Sl. 9)¹³⁶.

¹³³ O tome usp. Peković / Milošević / Kovačević 2003, 63-102; Milošević / Kovačević 2004, 97-114.

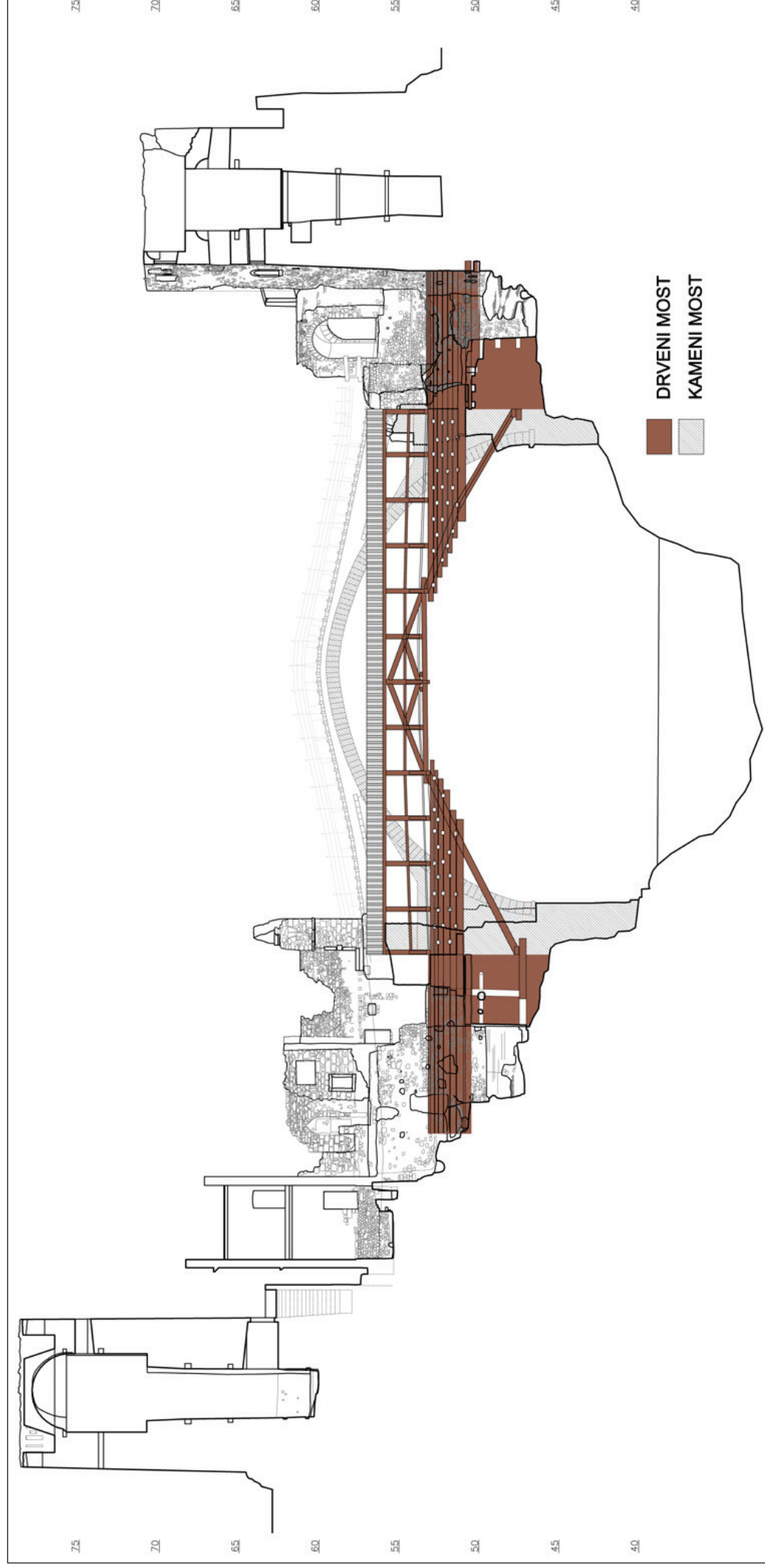
¹³⁴ Glavni istraživač je Peter Ian Kuniholm, Professor of Archaeology and Dendrochronology, Malcom and Carolyn Wiener Laboratory for Aegean and Near Eastern Dendrochronology.

¹³⁵ Glavni istraživač je prof. dr. sc. Bogomil Obelić. Usp. i: Obelić / Peković / Barešić / Krajcar / Bronić 2004; Obelić / Krajcar / Bronić / Barešić / Peković / Milošević 2006.

¹³⁶ Brojevi uzoraka i oznake na gredama preuzeti su iz *Arheološkog elaborata* (poglavlje: *Uzorci*) kojega su 2004. godine složili istraživači Željko Peković, Ante Milošević i Nela Kovačević.

Sl. 4. Grafički prikaz prijedloga rekonstrukcije i položaja kasnosrednjovjekovnog visećeg mosta u Mostaru (prema ideji Ž. Pekovića obradila Ž. Buško)

Sl. 5. Grafički prikaz prijedloga rekonstrukcije i položaja kasnosrednjovjekovnog drvenog mosta u Mostaru (prema ideji Ž. Pekovića obradila Ž. Buško)

Sl. 6. Masivni željezni klinovi drvenoga kasnosrednjovjekovnoga mosta, preostali u šuplinama zidova

Sl. 7. Ostaci zidanih temelja drvenoga kasnosrednjovjekovnoga mosta na lijevoj obali

Sl. 8. *Ostaci zidanih temelja drvenoga kasnosrednjovjekovnoga mosta na desnoj obali*

7. Rezultati analiza ostataka od drveta

7.1. Ostatci greda drvenih mostova

Uzorak br. 5 pripada gredi br. VIII s lijeve obale Neretve¹³⁷ koji je najdublje je pronađeni ulomak *in situ* (kota 50,89 m / nm). Otkopan je u zemljanom nasipu koji je arheološko-stratigrafski određen kao sloj koji je pripadao visećem mostu (Sl. 10). Riječ je o dva ulomka iste grede sa sačuvanim dijelom jezgre¹³⁸. U njoj su se nalazila i dva željezna klina. Po vrsti pripada boru izuzetno sporoga rasta.

¹³⁷ Većina greda iz konstrukcija drvenih mostova vremenom je istrula. Indiciraju ih, međutim, otisci ostali u zidanoj masi koja ih je učvršćivala i *in situ* pronađeni željezni klinovi koji su ih spajali. Sve grede koje smo uspjeli identificirati dobile su oznaku rimskim brojem, dok su pripadni im željezni klinovi dobili oznaku grede i vlastitu oznaku arapskim brojem. Evidentirani položaji greda i svi pronađeni klinovi (uvedeni u popis pokretnih arheoloških nalaza) detaljno su dokumentirani i ucrtani u tlocte i presjeke nalazišta. Sve je dio spomenutoga *Arheološkoga izvještaja*. Dio pronađenih željeznih klinova donacijom je restauriran u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu i danas je izložen u Muzeju Staroga mosta u Mostaru.

¹³⁸ Veličina ulomaka uzorka 5 jest: a. 0,80 m x 0,12 m x 0,19 m, b. 1,83 m x 0,17 m x 0,15 m

Sl. 10. *Karbonizirana greda (uzorak br. 5) in situ u zemljanom nasipu na lijevoj obali Neretve*

Analizom ^{14}C utvrđena starost grede je 980 ± 65 godina, a odgovara rasponu kalibracije od 990. do 1060. godine (27,8%), odnosno od 1070. do 1160. godine (40,5%).¹³⁹

Za dendrokronološka mjerenja iz ove je grede izdvojeno 5 uzoraka koji svi na sebi imaju i god sa srčikom. Dendrokronološki datum za posljednje godine koji su na uzorcima sačuvani kreće se od 1001.-1082. godine¹⁴⁰, što je podudarno s rezultatom ^{14}C analize.

Pronađena kronologija godina na ovome mostarskom uzorku nema nikakve sličnosti s referentnom Egejskom kronologijom, a niti s Germanskom kronologijom jele Bernda Beckera. Također nisu uočene ni moguće usporedbe s nedatiranim četinarskim kronologijama koje posjeduje Cornell University. Jedina moguća podudarnost vidljiva je prema sjevernotalijanskoj kronologiji smreke Anne Becker iz godine 1002. godine¹⁴¹, zbog čega je moguće pretpostaviti porijeklo ove grede iz Mostara upravo iz tih smrekovih šuma koje se nalaze oko 600

¹³⁹ Oznaka ^{14}C analize uzorka 5 jest Z-3321.

¹⁴⁰ Oznaka dendrokronološke analize uzorka je MOS 5A-E. Godina posljednjeg goda prema dendrokronološkom mjerenju za pojedine uzorke je sljedeća: MOS 5A - 1082. godina, MOS 5B - 1009. godina, MOS 5C - 1001. godina, MOS 5D - 1050. godina, MOS 5E - 1052. godina.

¹⁴¹ Dendrokronološki pokazatelji za podudarnost tih uzoraka su sljedeći: t-rezultat 4,29, preklop 175 godina, točnost 57,8%, d-rezultat 33,3.

km sjeverozapadno od nalazišta. U dosadašnjim dendrokronološkim mjerjenjima ovo je prva uočena zapadnobalkansko - sjevernotalijanska podudarnost.

Uzorci br. 15 (ulomak grede br. IX)¹⁴² i br. 3 (ulomak grede br. VII)¹⁴³ također pripadaju dijelu utvrđenja na lijevoj obali Neretve. Pronađeni su na koti 51,18 m / nm i nalazili su se u sloju koji je sigurno pripadao drvenom mostu. Pronađeni su, naime, u šupljinama koje su nastale truljenjem konstrukcije drvenog mosta, a koja je ostala obzidana u upornjacima kamenog mosta iz 1566. godine. U tim je šupljina *in situ* pronađeno i mnoštvo željeznih klinova različite veličine koji su spajali grede drvenog mosta.

Analizom ¹⁴C utvrđena starost uzorka br. 15 je 585±65 godina pri čemu je mogući raspon kalibracije od 1300. do 1370. godine 46,6 %, a od 1380. do 1420. godine 24,4 %¹⁴⁴. Istom analizom utvrđena je starost uzorka br. 3 od 395±65 godina, pri čemu je mogući raspon kalibracije od 1440. do 1530. godine 45,1 %, a od 1570. do 1630, 23,1 %¹⁴⁵.

Dendrokronološka mjerjenja ovih dviju greda koje pripadaju brzo rastućem drveću, a kojima u presjeku nedostaje vrlo malo godina, uprkos rezultatima ¹⁴C analize, pokazala su da su uzorci približno istovremeni.

Dendrokronološka datacija posljednjega goda uzorka br. 15 je 1388. godina i to za god koji završava u 1385. godini¹⁴⁶, dok godovi na uzorku br. 3 završavaju u 1367. i 1388. godini¹⁴⁷.

Dendrokronološka datacija uzoraka br. 15 gotovo se u potpunosti preklapa s radiokarbonskom datacijom, dok se rezultati mjerjenja kod uzorka br. 3 ne podudaraju. Budući su se oba nalazila unutar temelja kamenog mosta, sagrađenog 1566. godine, nužno moraju biti stariji od toga mosta i, dakako, vjerojatno istovremeni. Stoga bi za uzorak br. 3 (koji je bio ili zagađen ili nedovoljan) trebalo ponoviti ¹⁴C analizu koja je dala ponešto drugačiji rezultat od onoga dobivenog dendrokronološkim mjerjenjima.

Uzorak br. 16 pronađen je *in situ* na lijevoj obali Neretve, uz istočni ugao zidanog piona visećeg mosta na koti 50,30 m / nm¹⁴⁸. Predstavlja ga ostatak karbonizirane grede. Dvjema obavljenim analizama ¹⁴C utvrđena mu je starost od 805±65 godina, s rasponom kalibracije od 1170. do 1275 (68,2 %) godine¹⁴⁹.

Uzorak br. 4 pronađen je u utvrdi na lijevoj obali Neretve na koti 53,69 m / nm. Čine ga dva ulomka iste hrastove grede koja je bila u zemljanom nasipu, u temeljima recentnih građevina izgrađenih uza sami most¹⁵⁰.

¹⁴² Veličina ulomka uzorka 15 jest 1,15 x 0,23 x 0,20 m.

¹⁴³ Veličina ulomka uzorka 3 jest 0,70 x 0,28 x 0,20 m.

¹⁴⁴ Oznaka ¹⁴C analize uzorka br. 15 jest Z-3317.

¹⁴⁵ Oznaka ¹⁴C analize uzorka br. 3 jest Z-3319.

¹⁴⁶ Oznaka dendrokronološke analize uzorka 15 jest MOS 1.

¹⁴⁷ Oznaka dendrokronološke analize uzorka 3 je MOS 3 i 6. Podudaran je s borovim u šumama Grevene u srednjoj Grčkoj, Monte Pollina na jugu Italije, kao i s osnovnom kronologijom egejskog bora u 115 godišnjem rasponu.

¹⁴⁸ Veličina ostatka karbonizirane grede označene kao uzorak 16 jest 0,11 x 0,08 x 0,10 m.

¹⁴⁹ Oznaka ¹⁴C analize karboniziranog uzorka br. 16 jest Z-3441.

¹⁵⁰ Veličine ulomka su: a. 0,41x 0,07 x 0,10 m, b. 0,20 x 0,06 x 0,06 m.

Analizom ^{14}C utvrđena mu je starost od 220 ± 60 godina, s rasponima kalibracije od 1630. do 1690. godine 22,3 %, od 1720. do 1820. godine, 33,5% i od 1920. do 1950. godine 9,4 %¹⁵¹.

Dendrokronološkim mjerenjem utvrđeno je da mu je posljednji postojeći god iz 1716. godine¹⁵². Budući da nema bjelike može mu se dodati još 26 ± 9 godina, što bi značilo da je iz 1742 ± 9 godine, a s obzirom da mu nedostaje značajniji dio srčike možda je i nešto mlađi. Iako mu je raspon godina od 64 godine kratak, podudarnost s rezultatima analize ^{14}C vrlo je dobra.

U zemljanom nasipu na desnoj obali Neretve *in situ* je pronađen samo jedan ulomak drvene grede od hrastovine¹⁵³. Označen je kao uzorak br. 2, a pronađen je na koti 52,25 m / nm.

Analizom ^{14}C utvrđena mu je starost od 415 ± 65 godina¹⁵⁴.

Dendrokronološki datum za posljednji postojeći god na uzorku je 1480. godina¹⁵⁵. Budući da nema bjelike prihvatljiva tolerancija je od 26 ± 9 godina što nam daje 1506 ± 9 godinu¹⁵⁶.

Ovaj komad hrastovine nađen je u sloju koji je na nivou hodne plohe drvenog mosta pa vjerojatno pripada jednoj od faza njegova popravka prije 1566. godine.

7.2. Ostaci drvenih serklaža, greda i nadvoja iz kula Tare i Helebije

7.2.1. Kula Helebija

Uzorak br. 18 izdvojen je iz nadvoja najsjevernijeg prozora istočnog pročelja kule Helebije na desnoj obali Neretve (kota 67,16 m / nm)¹⁵⁷. Prema konzervatorskim istraživanjima, taj dio Helebije je naknadna dogradnja kada je kula postala vojna karaula ili je imala stambenu namjenu. Riječ je o dva ulomka hrastove grede kojima je starost utvrđena samo dendrokronološkom analizom¹⁵⁸.

Na jednom od tih hrastovih natprozornika pravokutnog presjeka, posljednji postojeći god je iz 1795., a na drugom iz 1796. godine. Budući da ovaj

¹⁵¹ Oznaka ^{14}C analize uzorka br. 4 jest Z-3320

¹⁵² Oznaka dendrokronološke analize uzorka br. 4 jest MOS-4. Najbolja usporedba mu je s Yugo 1619. Dendrokronološko preklapanje uzoraka $t=5,73$, $n=64$, koeficijent 73%, d- rezultat 131,9) Aegean Oak i Thessaloniki / Thrace.

¹⁵³ Sačuvani dio uzorka 2 ima veličinu od $0,69 \times 0,08 \times 0,07$ m.

¹⁵⁴ Oznaka analize ^{14}C uzorka br. 2 jest Z-3318, raspon kalibracije od 1420. do 1530. godine 53,9 % i od 1590. do 1630. godine 14,3%.

¹⁵⁵ Oznaka dendrokronološke analize uzorka br. 2 jest MOS 2.

¹⁵⁶ Odgovaraju mu kronologije uzoraka iz Serresa u sjevernoj Grčkoj (Mehmet pašina džamija, Zincirli džamija), Soluna (Hg. Sofia) i Trakije.

¹⁵⁷ Veličine hrastovih nadvoja prozora s oznakom uzorka br. 18 jesu: a. $0,25 \times 0,12 \times 0,11$ m, b. $0,25 \times 0,11 \times 0,10$ m.

¹⁵⁸ Oznaka dendrokronološke analize uzorka br. 18 jest MOS 7 i 8. Najbolja usporedba mu je s kronologijom hrasta iz iste godine: uzorak Yugo 1619, iz sjeverne i srednje Grčke, te Turske i područja Crnog mora.

drugi nema bjelike može mu se dodati još 26 ± 9 godina, što bi značilo da je iz 1822 ± 9 godine.

7.2.2. Kula Tara

Iz zidova kule Tare na lijevoj obali Neretve izdvojeno je više uzoraka drvenih serklaža od borovih greda koji su pronađeni na različitim visinama. Postavljeni su u vrijeme gradnje kule i zatvoreni u zidnoj masi, pa su dobri pokazatelji za datiranje pojedine njene faze.

U prizemlju kule, prigodom arheoloških istraživanja pronađena je *in situ* karbonizirana greda označena kao uzorak br. 17 (Sl. 11)¹⁵⁹. Pronađena je na koti 60,55 m / nm, a nalazila se 15 cm iznad podnice. Svojim krajevima upirala se u nasuprotne zidove kule. Analizom ¹⁴C utvrđena joj je starost od 580 ± 65 godina, što odgovara rasponu kalibracije od 1300. do 1370. godine (43,6 %) odnosno od 1380. do 1420. godine (24,4 %)¹⁶⁰.

Uzorci br. 10 i 11 izdvojeni su iz sjevernog i južnog dijela zapadnog pročelja kule, na koti 65,57 m / nm¹⁶¹. Riječ je o najnižem nivou pronađenih, djelomično sačuvanih serklaža.

Uzorak br. 10 (Sl. 12) analiziran je ¹⁴C metodom¹⁶². Utvrđena mu je starost od 575 ± 70 godina, što daje raspon kalibracije od 1300. do 1370. godine (43,8 %).

Uzorci br. 10 i 11 analizirani su i dendrokronološkim mjerenjima¹⁶³. U oba slučaja riječ je o gredama bez kore istesanim od brzo rastućeg bora. Uzorak br. 10 nije bilo moguće pouzdano datirati zbog nedovoljnog broja godova uslijed kratkog perioda rasta, a dendrokronološka analiza uzoraka br. 11 (Sl. 13) utvrdila je da mu posljednji godovi završavaju u 1316. godini.

Uzorci br. 12, 13 i 14 pronađeni su na trećem nivou serklaža u kuli, na koti 70,89 m / nm, a na slijedećem, četvrtom nivou, na koti 73,66 m / nm izdvojena su još dva uzorka označena br. 7 i 9¹⁶⁴. Dendrokronoliškim mjerenjem utvrđeno je da svi uzorci završavaju u 1799. godini¹⁶⁵.

¹⁵⁹ Veličina sačuvanih ostataka uzorka 17 jest 1,10 x 0,18 x 0,17 m.

¹⁶⁰ Oznaka ¹⁴C analize uzorka br. 17 jest Z-3442.

¹⁶¹ Veličina ulomka grede označene kao uzorak br. 10 jest 0,70 x 0,27 x 0,24 m, a one označene kao uzorak br. 11 jest 1,40 x 0,27 x 0,20 m.

¹⁶² Oznaka ¹⁴C analize uzorka br. 10 jest Z-3440.

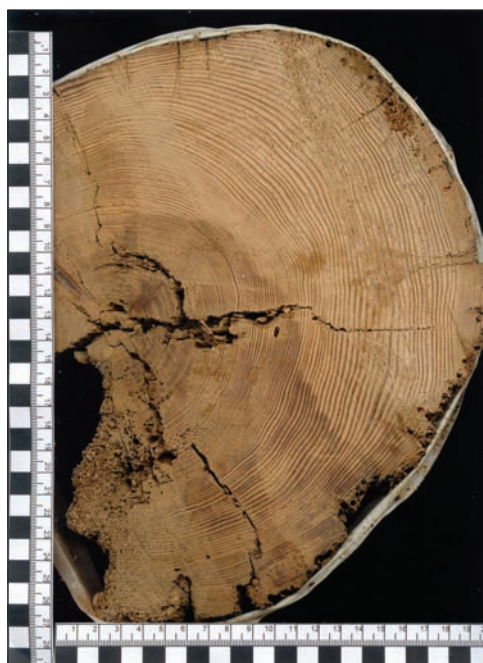
¹⁶³ Oznaka dendrokronološke analize uzorka br. 10 jest MOS 14, a uzorka br. 11 jest MOS 15 i 16. Odgovaraju kronologiji bora iz Grevene u središnjoj Grčkoj i Mt. Pollina u Italiji, te općenito Kronologiji egejskog bora.

¹⁶⁴ Veličina ulomka uzorka br. 12 jest 0,50 x 0,15 x 0,15 m, br. 13 jest 0,80 x 0,20 x 0,18 m, br. 14 jest 0,75 x 0,16 x 0,15 m, br. 7 jest 1,30 x 0,15 x 0,12 m, a br. 9 jest 0,90 x 0,15 x 0,15 m.

¹⁶⁵ Oznaka dendrokronološke analize za uzorak br. 12 jest MOS 11, za br. 13 jest MOS 12, za br. 14 jest MOS 13, za br. 7 jest MOS 9, a za br. 9 je MOS 10. Svi uzorci odgovaraju kronologiji obližnje šume Ravno Borje i kronologiji smreke s palače Tudžić iz Dubrovnika. Dendrokronološki pokazatelji za preklapanje uzoraka su: t-rezultat 5,29 s preklapom od 131 godine i s koeficijentom 61,5 % i d-rezultat 61,1 %.

Sl. 11. *Karbonizirana greda (uzorak br. 17) in situ nad podnicom u prizemlju kule Tara na lijevoj obali*

Sl. 12. *Presjek grede drvenog serklaža iz donjih etaža zapadnog pročelja kule Tara (uzorak br. 10)*

Sl. 13. *Presjek grede drvenog serklaža iz donjih etaža zapadnog pročelja kule Tara (uzorak br. 11)*

Po vrsti, svih pet uzorka pripada brzo rastućem boru. Na uzorcima nije sačuvan sloj s korom. S obzirom da su grede istesane od borovine, procjena uz pomoć bjelike u ovim slučajevima ne može se koristiti, ali budući da je riječ o drvu koje brzo raste, na njima ne nedostaje puno godina, možda 5-10.

8. Zaključna razmatranja

Pronađeni i analizama vremenski određeni uzorci drvenih greda u komparaciji s pokretnim arheološkim nalazima i izdvojenim stratigrafskim cjelinama, vrlo dobro omogućuju relativno i apsolutno datiranje pojedinih stratigrafskih slojeva u kompleksu Staroga mosta u Mostaru.

Najdublje *in situ* pronađeni uzorci greda najstariji su na lokalitetu.¹⁶⁶ Po svome položaju mogli bi pripadati prvom visećem mostu koji je imao dva zidana upornjaka te konstrukciju od drvenih greda i užadi. Na uzorku broj 5 obavljena su dendrokronološka ispitivanja i ¹⁴C analiza koje se gotovo u potpunosti preklapaju. Posljednji god na gredi je iz 1082. godine, no, kako nije sačuvan cijeli njen presjek moguće je pretpostaviti da je koje desetljeće mlađa, tj. da je posječena i ugrađena početkom 12. stoljeća. Analizom ¹⁴C utvrđena starost grede je 980±65 godina. Slične rezultate dala su i mjerenja karboniziranih ostataka grede označene kao uzorak broj 16, a koji su također pronađeni na lijevoj obali uz istočni ugao zidanog pilona visećeg mosta. Zbog slabe sačuvanosti greda je analizirana samo ¹⁴C metodom. S vjerojatnošću od 68,2% može se datirati u vremenski raspon od 1170. do 1275. godine. Ta bi dva uzorka, dakle, potvrđivala vrlo rano postojanje konstrukcije visećeg mosta na lokalitetu, čak i prije nego li su bile sagrađene dvije velike polukružne nasuprotne kamene kule koje i danas nadvisuju mostarski most (Sl. 4). Tom vremenskom horizontu, međutim, možda pripadaju ostaci manje kule na lijevoj obali Neretve kojoj su tragovi uočeni prigodom istraživanja 2003. pod temeljima kule Tara. Moguća rekonstrukcija najstarije faze utvrđenja uz mostarski most, stoga, ne bi bila daleko ni od pretpostavke koju je krajem 19. stoljeća predložio K. Jireček.¹⁶⁷

Dotrajali viseći most naslijedio je drveni čiji su temelji djelomično presložili zidane upornjake visećega. Najznačajniji dijelovi konstrukcije drvenoga mosta ostali su zazidani u temeljnim stopama Hayreddinova kamenog mosta iz 1566. godine (Sl. 5), pa je on i *terminus post quem non* ulomcima greda koji su ostali sačuvani u njegovim šuplinama (Sl. 7 i 8). U tom dijelu nalazišta *in situ* su pronađeni dijelovi dviju greda, od kojih su ispitana tri uzorka.¹⁶⁸ Dendrokronološkim mjerenjima utvrđeno je da potječu iz 1367., 1385. i 1388. godine. Iz veličine šupljina u zidu koje su ostale kao posljedica truljenja greda koje su sve bile suvremenici, moguće je pretpostaviti i njihov

¹⁶⁶ Uzorak broj 5 i 16.

¹⁶⁷ Jireček 1879, 79.

¹⁶⁸ Uzorak broj 3 i 15.

izvorni presjek od 0,46 x 0,48 m. To je važan podatak jer pokazuje da na pronađenim ulomcima ne nedostaje puno godina, te da bi datacija dobivena dendrokronologijom mogla biti prilično pouzdana. Podupire ju i paralelna ¹⁴C analiza koja se na jednom ulomku vrlo dobro podudara. Vjerojatnost da je ubrana između 1300. i 1370. godine po toj analizi iznosi čak 46,6 %.¹⁶⁹ Kako je i ta datacija potpuno kompatibilna s rezultatima analiza drugih uzoraka s ovoga položaja, nije presmiono pretpostaviti da je drveni mostarski most građen u zadnjem desetljeću 14. ili početkom 15. stoljeća.

Oblikom i izvedbom vjerojatno je znatno nalikovao onomu koji opisuje Evlija Čelebija, a nalazio se u kanjonu rijeke Drine u blizini Foče. Kako je njegov opis vrlo slikovit i za mogući izgled drvenoga mosta u Mostaru ovdje ga donosimo u potpunosti: ... *na velikoj rijeci Drini nalazi se most na jedno okno koje se diže do nebeskog vrha. To je veoma strašan, opasan i nesiguran prelaz, koji već propada jer nije tvrdo građen. Ovaj veliki most, koji treba pogledati, napravio je majstor stare škole tako da je na jake temelje, koji se nalaze na obje strane rijeke, vješto nanizao jednu na drugu velike i duge grede (tako) da jedna nad drugom izmiče kao pera u krilima lastavice. Tako su grede, koje se nižu s obje strane, približene pa je onda na sredini mosta povezao jedan za drugim pet direkta lađe i tako sagradio ovaj veliki most kome nema ravna ni u jednom vilajetu*¹⁷⁰.

Čelebija piše da ga je dao sagraditi sultan Sulejman Veličanstveni, no, navodi i to da ga je *napravio majstor stare škole*, pa je moguća i pretpostavka da je stariji od turskoga doba. Kao vjerojatni predložak za izgled takvog tipa mosta može se upotrijebiti i dokumentacija o jednome slične konstrukcije, koji se do kraja 19. stoljeća nalazio na Prači, lijevoj pritoci Drine, na vrlo starom putu iz Rogatice u Goražde i Gornje Podrinje¹⁷¹, a koji je nedavno idejno rekonstruiran pomoću jednog starijeg akvarela (Sl. 14)¹⁷². Prema podacima iz europske literature, drveni mostovi ovakvog oblika grade se od srednjega vijeka¹⁷³, a ponegdje, posebno u prednjoj Aziji i danas su u upotrebi (Sl. 15)¹⁷⁴.

Dataciju mostarskoga drvenoga mosta u kraj 14. ili početak 15. stoljeća djelomično podržava i jedan, vrlo zanimljiv arheološki nalaz, otkopan u donjoj zoni obzidanih mu temelja na lijevoj obali Neretve. No, s obzirom na stratigrafske odnose na lokalitetu, vjerojatna je i pretpostavka da je pripadao horizontu visećeg mosta (usp. Sl. 9). Riječ je o kalotastoj vojničkoj željeznoj kacigi tipa barbut (*barbuta* ili *barbutus*) koja je pokrivala cijelu glavu i vrat

¹⁶⁹ Uzorak broj 15.

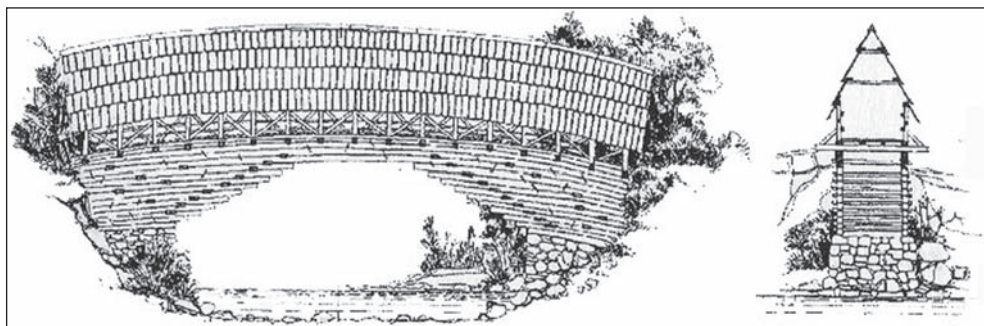
¹⁷⁰ Čelebi 1979, 410.

¹⁷¹ Stratimirović, 1925, 91-92.

¹⁷² Čelić / Mujezinović 1998, 50-51.

¹⁷³ Viollet-le-Duc 1996, 281-282; Brooks 2000, 1-31.

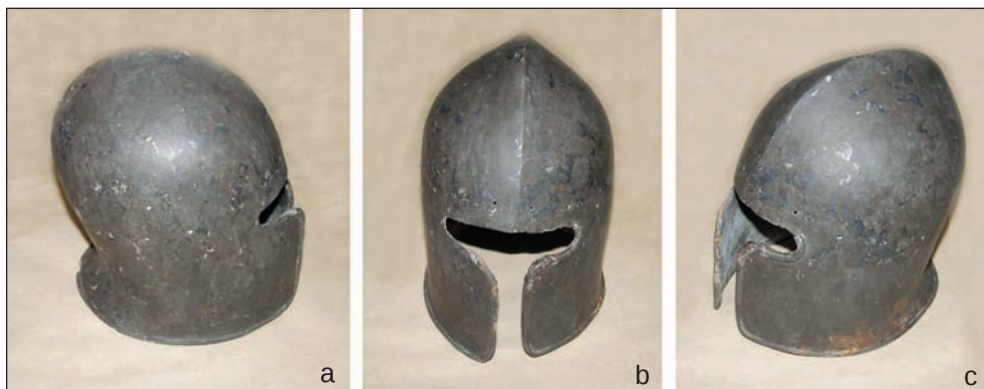
¹⁷⁴ Na području današnje Turske više je takvih mostova, a kao predložak za moguću vizualizaciju mostarskog drvenog mosta, pored onoga na sl. 15, upućujemo još na jedan iz polovine 19. (*Bayramören Köprüsü*, pokr. *Bayramören*) i jedan iz početka 20. stoljeća (*Çayli Köyü Köprüsü*, pokr. *Çerkeş*).

Sl. 14. *Prijedlog rekonstrukcije, vjerojatno kasnosrednjovjekovnoga drvenoga mosta na rijeci Prači kod Goražda (prema Dž. Čelić – M. Mujezinović)*

Sl. 15. *Drveni most, tzv. Kiremitli (ili Hapsiyaş) Köprüsü u pokr. Trabzon u Turskoj iz 1935. godine*

Sl. 16. *Željezna kaciga tipa barbut s T prorezom iz Mostara, polovina 14. stoljeća*

izravno se oslanjajući na prsni oklop ili pancirnu košulju (Sl. 16)¹⁷⁵. Prema obliku otvora za lice razlikuju se tri njena podtipa: barbut *otvoreno lice*¹⁷⁶, barbut s *T prorezom* (kakav je mostarski)¹⁷⁷ i barbut s *Y prorezom*. Općenito se drži da je barbut *otvoreno lice* najstarija njihova inačica. Pretpostavlja se da izvorište ovih kaciga u sjevernoj Italiji, na lombardskom i venetskom području, odakle su se, kao vrlo popularna vojnička oprema za pješake i konjanike, proširile i u ostale dijelove, posebno srednje Europe. Uvriježeno je i mišljenje da su u intenzivnoj upotrebi od posljednje četvrtine 14. tijekom cijelog 15. stoljeća¹⁷⁸, premda podatci iz pisanih povijesnih izvora svjedoče da su i ranije bile u upotrebi, već od četvrtog desetljeća 14. stoljeća¹⁷⁹.

Arhivski dokumenti u Dalmaciji ovakve kacige, kao dio opreme vojnika, učestalije bilježe od polovine 14. stoljeća, a najstariji arhivski podatak o njima sadržan je u založnici koju je 1333. godine u Dubrovniku rješavao njemački vojskovođa *dominus Palmanus, miles Teutonicus*, a koji je između 1333. i 1355. godine bio vrlo ugledni *stipendiarius domini regis Raxie*. Iz spomenute isprave saznajemo da je neki Paullucio kod Dubrovčanina Barbija Kaboge prethodno bio založio veći broj različitih dijelova oklopa i vojničke

¹⁷⁵ Prema podacima iz druge polovine 14. stoljeća, čini se da je izraz *barbuta* ponekad upotrebljavan i za kacigi vjerojatno sličan pancirni pokrivač - *arma de testa* - za cijelu glavu (usp. Brun 1952, 217-218), ili je, pak, tu samo riječ o pancirnom ovratniku (*collarium*) koji se nosio u kombinaciji s istom kacigom. Takva se kaciga, naime, navodi i u jednom dokumentu iz Dubrovačkog arhiva iz 1371. godine (Petrović 1976, 99-102, 121), a za njen izgled usp. Müller / Kunter 1984, 27-28. Barbuta kacige s pancirnim ovratnikom često rese glave plemića i na nadgrobnim spomenicima 14. i 15. stoljeća u Europi (Norman 1964, 30-34), a ilustrativan je i njen likovni prikaz na minijaturi jednoga francuskog rukopisa iz kasnoga 14. stoljeća, danas u British Museum-u u Londonu (Isto 35).

¹⁷⁶ Ovaj barbut tip izgledom je vrlo blizak istovremenim bascinet kacigama kojima je, pretpostavlja se, porijeklo također u sjevernoj Italiji, a upotrebljavale su se u cijeloj Europi. Nekoliko primjeraka kaciga 15. stoljeća tipa barbut *otvoreno lice* i bascinet pronađeno je i pri arheološkim istraživanjima na području zapadnog Balkana (Truhelka 1914, 237-238; Škrivanić 1957, 156-157; Bojanovski 1965, 73-77, sl. 8). Jednu kacigu tipa bascinet posjeduje i Vojni muzej u Beogradu (Piletić 1984, sl. 2 na str. 89).

¹⁷⁷ Ovaj tip barbut kacige u literaturi naziva se i venecijanskom ili italijanskom kacigom (*celata veneziana* ili *celata italiana*), usp. Nicolle 2003, sl. na str. 14; Boccia / Coelho 1967, 143-144.

¹⁷⁸ Demin 1886. Za kacigu ovoga tipa navodi da je venecijanskog porijekla (*celata veneziana*). Tipološki slični primjerci su na str. 385, sl. 55 (datiran u 14. stoljeće) i na str. 392-393, sl. 72-74 (datirani u drugu polovinu 15. stoljeća). Zapisano je i to, da su im vjerojatni tipološki prauzori u grčkim helenističkim kacigama "korinskog tipa" (Isto 392). Takve opće prihvaćene stavove o kacigama tipa barbut podržava i sva kasnija literatura. Važnija mišljenja o porijeklu, datiranju i obliku barbut kacige složila je Petrović 1976, 120-122, a od drugih rasprava na tu temu upućujemo još i na radove Stone 1961; Boccia 1982; Müller / Kunter 1984; Nicolle 2003.

¹⁷⁹ Petrović 1976, 120-121. Tada su spomenute u pisanim povijesnim dokumentima, a kao najstariji podatak o upotrebi ove kacige u Europi navodi se njen likovni prikaz na reljefu s portala katedrale u Pamploni po prilici oko 1325. godine (Isto 121, 245, sl. 67).

opreme, a među njima i *tres barbutas cum mallis*¹⁸⁰. Kasniji podaci iz Dubrovačkog arhiva svjedoče intenzivniju upotrebu barbut kaciga od polovine 14. stoljeća. Iz tih je podataka također vidljivo, da su ih jednako koristili i plemići i pučani, a iz usporedbi s pojavom drugih oblika istovremenih kaciga u Dubrovniku jasno je da je barbut bila najomiljeniji oblik. Iz istih podataka još je vidljivo i to, da su nabavljane uglavnom u Italiji, najčešće u Veneciji i Genovi, no, izrađivali su ih i domaći oružari za prosječnu cijenu od 4 dukata (prema podacima iz 1371. godine)¹⁸¹. Od zadnje četvrtine 14. stoljeća barbut kaciga je u Dubrovniku bila najčešći vojnički rekvizit, a onovremene uredbe razlikuju one koje su bile prilagođene za mornaričke i tvrđavske posade.¹⁸² Prema drugim arhivskim podacima bjelodano je da se spoznaje o ovim kacigama iz dubrovačke sredine mogu jednako projicirati i na druge dijelove onovremene Dalmacije¹⁸³, a znatnim količinama upravo takvih kaciga također su opremane i različite vojske zapadnoga Balkana, pripremajući se za odlučujući sukob s osmanskom vojskom koja je upravo u to vrijeme počela dublje prodirati na europsko tlo.¹⁸⁴

Usprkos brojnim primjercima barbut kaciga koje su u 14. i 15. stoljeću svjedočanstvima povijesnih izvora bile u upotrebi u Dalmaciji i na zapadnom Balkanu, kaciga s *T prorezom* iz Mostara, koliko je iz dosadašnjih istraživanja poznato, jedini je ovakav arheološki nalaz s toga prostora¹⁸⁵. Okolnosti nalaza i stratigrafski odnosi na lokalitetu određuju je kao artefakt iz hori-

¹⁸⁰ Taj podatak iz Dubrovačkog arhiva (*Diversa cancellariae*, 19, fasc. 97-97v), datiran 20. listopada 1333. godine, jedan je od najstarijih arhivskih podataka o ovoj vrsti kaciga u Europi uopće. Prilikom ranijih objava, u jednom slučaju taj se podatak prenosi kao *barbuta cum maliis* (Jireček / Radonić 1952, 111, bilj. 52), drugi put kao *barbuta cum maliis* (Bojanovski 1965, 75), i potom kao dobro čitanje, *barbuta cum mallis* (Petrović 1976, 120). Što bi *mallis* trebalo značiti autori se uglavnom ne izjašnjavaju. I. Bojanovski misli da je to pokretni vizir (Bojanovski 1965, 75) kojega barbut kacige u pravilu nemaju. Mi, pak, pretpostavljamo da bi ta riječ uz kacigu mogla označavati nekakav, od žice ispleteni pancirni dodatak (prema lat. *malia* ili ital. *maglia* = pletivo, usp. *Lexicon*, fasc. IV, 1974, 688). To, čini se, nisu pancirni okovratnici (usp. i bilj. 170) koji su čest sastavni dio ovih kaciga jer se ti u istome dokumentu (kao *collari*) navode u posebnoj stavci.

¹⁸¹ Petrović 1976, 121. Kao potvrda tomu navodi se da 1383. godine majstor za oklope Vid, između ostaloga, izvozi 9 kaciga i 9 okovratnika (vjerojatno je riječ o barbutama); 1384. Balša II. Balšić na poklon je dobio pancijeru i barbut a iste godine su mačem ukrašenim srebrom, te pancijerom i barbutom, darovani i bosanski kralj Tvrtko I. i župan Beljak Sanković (Ista, 141). Za novčane vrijednosti barbut kacige drugdje u Europi usp. Villanon / Kagay, 2002, 298. bilj. 61.

¹⁸² U tom je smislu zanimljiva i uredba o uvozu i izvozu vojničke opreme iz 1366. godine u kojoj je zabrana trgovine barbut kacigama izričito navedena (usp. Petrović 1976, 121-122).

¹⁸³ Tako se npr. 1345. godine u vrijeme mletačke opsade Zadra navodi *...tot banderie equitum, quot rationabiliter debet se reperire cum barbutis quingentis vel circa...*, pa opet iste godine *...scribatur capitaneo nostro terre quod miramur de eo, quod scribit, quod habet solum IV centum barbuto...* (Ljubić 1870, 258, 273) i ponovo 1355. godine *...existente ipso in Scardona cum centis barbutis...* (Isti 1872, 291.)

¹⁸⁴ Petrović, prema Š. Ljubiću, navodi dvije pošiljke (1345. i 1347. godine) od ukupno 800 barbut kaciga iz Venecije za vojsku srpskoga cara Stefana Dušana Petrović 1976, 121.

¹⁸⁵ Vidi bilj. 176.

zonta 14. stoljeća, vjerojatno iz vremena dok je u funkciji još bio viseći most, pa smo skloni, uvažavajući sve pokazatelje, mostarsku kacigu datirati oko polovine 14. stoljeća. Time bi ovaj arheološki nalaz u sprezi s poznatim nam arhivskim podacima, upozoravao na činjenicu, da su barbut kacige u intenzivnoj upotrebi na istočnojadranskoj obali i zapadnom Balkanu bile i znatno ranije od vremena koje je za njih uobičajeno prihvaćeno u europskoj kronologiji. Stoga, kao zalog budućim istraživačima ostaje i traženje mogućeg odgovora na pitanje, jesu li i uolikoj mjeri upravo oružari s naših prostora doprinijeli njenom početnom oblikovanju. Za takvu pretpostvku, naime, ima više opravdanih razloga, a kojima ćemo, s obzirom na ovdje zadanu temu, u nekoj drugoj prigodi posvetiti više pozornosti.

Kasnosrednjovjekovni drveni most iz kraja 14. ili početka 15. stoljeća najmanje je jedan put popravljan, što je posvjedočeno pronađenim ulomkom grede na desnoj obali Neretve¹⁸⁶. Usporednim dendrokronološkim mjerenjima i ¹⁴C analizom godina toga popravka je prilično pouzdana, a dogodila se u vrijeme kada su Turci već bili učvrstili svoju vlast u Hercegovini. Prema dendrokronološkim mjerenjima posljednji god na gredi je iz 1480. godine, no, s pretpostavljenih 30-ak nedostajućih godina, to se dogodilo početkom 16. stoljeća. Dendrokronološki rezultat dobro je potvrđen i analizom ¹⁴C, a s vjerojatnošću od 54,9%, pretpostavlja se da je taj popravak obavljen između 1420. i 1520. godine.

U nasipu kamenog mosta kojim je zatrpan segment drvenog mosta na lijevoj obali Neretve, u temeljima recentnih građevina pronađena su još dva uzorka drveta¹⁸⁷. I njihove usporedne analize se preklapaju, a ulomci datiraju u drugu polovinu 18. stoljeća. Po svemu se čini da svjedoče o izgradnji građevina na nasutom platou kamenog mosta, koje su višekratno pregrađivane, posebno za vrijeme austrijske uprave.

Isto kao i most, i najviša građevina u utvrdi na lijevoj obali Neretve, kula Tara koja je branila istočni prilaz mostu, višekratno je pregrađivana. U najdonjim slojevima pronađeni su uzorci drvene građe koji početak njezine izgradnje datiraju u prvu polovinu 14. stoljeća, a to bi značilo da je kula Tara sagrađena pedesetak godina prije drvenoga mosta, no, svakako u vrijeme dok je u funkciji bio viseći most.

Na prvom najnižem nivou drvenih serklaža, na sjevernom i južnom dijelu zapadnog pročelja kule, pronađena su dva ulomka grede¹⁸⁸. Za dendrokronološke analize od njih su uzeta tri uzorka. Vrlo su važni za datiranje gradnje kule jer su ugrađeni u zid kao konstruktivni serklaži pa ni na koji način tamo nisu mogli dospjeti kasnije od vremena njene gradnje. Posljednji godovi na tim gredama su iz 1316. godine, što pretpostavlja mogućnost da je kula zidana u prvoj polovini 14. stoljeća. Za njenu dataciju važan je i nalaz karbonizirane grede koja je pronađena netom iznad žbukane joj podnice u

¹⁸⁶ Uzorak broj 2.

¹⁸⁷ Uzorak br. 4.

¹⁸⁸ Uzorak broj 10, 11.

prizemlju¹⁸⁹. Možda je to ostatak konstrukcije drvenog poda koji je u tom dijelu kule bio složen da bi se smanjila vlažnost prostora. Analizom ¹⁴C datirana je u raspon između 1300. i 1370. godine.

Ulomci drvenih serklaža pronađeni su i na trećem¹⁹⁰ i četvrtom¹⁹¹ katu kule. Dendrokronološkom analizom utvrđeno je da svima posljednji godovi sežu u 1799. godinu, a s obzirom da su vrlo dobro sačuvani, prilično su pouzdan oslonac za datiranje nadogradnje ili popravak gornjih etaža kule Tara u sam početak 19. stoljeća.

Za relativno datiranje dviju donjih, nesumnjivo starijih, etaža kule Tara u prvu polovinu 14. stoljeća, važan je još jedan, vrlo zanimljiv i rijedak arheološki nalaz. Pronađen je u tijeku konzervacije u jednoj od šupljina koje su u zidu preostale nakon što su istrunuli drveni serklaži (usp. Sl. 9). Riječ je o malom zlatnom cilindričnom privjesku koji je na krajevima zatvoren s dvije kalote, te ukrašen filigranskim nitima i granulacijom. Po sredini valjkastoga tijela dodana mu je i cjevčica složena od filigranske žice kroz koju je vjerojatno bio provučen lančić ili traka na koju je bio obješen (Sl. 17). Funkcionalno, predstavlja malu ampulicu za relikvije kakve su u kršćanskom svijetu, posebno na istoku, u upotrebi od 6.-7. stoljeća¹⁹². Načinom ukrašavanja, pak, zlatna ampulica iz Mostara u duhu je srednjovjekovnog zlatarskog umjeća¹⁹³, usporediva s nekolicinom jednako urešenih proizvoda koji su do danas preostali u crkvenim riznicama u gradovima istočnojadranske obale¹⁹⁴, ali i sa slično ukrašenim predmetima nakita pronađenim pri arheološkim istraživanjima, prvenstveno srednjovjekovnih grobalja, na području zapadnog Balkana i osobito u dalmatinskom zaleđu¹⁹⁵. Ovakim filigranom ukrašeni zlatarski proizvodi, naime, učestali su i karakteristični su za drugu polovinu 12. i cijelo 13. stoljeće¹⁹⁶ (s vrlo sporadičnim njihovim pojavama u ranijim i kasnijim stoljećima). Stoga se u ovom stupnju istraženosti i mi zadovoljavamo tim vremenskim okvirom za dataciju spomenutog privjeska. Općenito, ovakvo vremensko određenje mostarske zlatne ampulice, vidjeli smo, nije u neskladu ni s drugim pokazateljima koji nam pomažu pri dataciji donjih katova kule Tara, a odnose se na ostatke dviju drvenih greda (uzorci br. 11 i 17) za

¹⁸⁹ Uzorak broj 17.

¹⁹⁰ Uzorci br. 12,13,14.

¹⁹¹ Uzorci br. 7, 9.

¹⁹² Za ranobizantske ampulice za relikvije usp. Die Welt von Byzanz, 2004, 316-317.

¹⁹³ Načinom upotrebe i tehnikom ukrašavanja vrlo je slična malom relikvijaru-privjesku od gorskog kristala, optočenog zlatnim filigranom, s Wavela u Krakowu u Poljskoj iz kasnog 12. stoljeća (usp. Lightbown 1992, 222, 442, pl. 76).

¹⁹⁴ Dva stilski potpuno usporediva relikvijara iz kraja 12. stoljeća i danas se nalaze u crkvenim riznicama u Splitu (ruka sv. Dujma u Riznici splitske katedrale) i u Zadru (ruka sv. Izidora u Stalnoj izložbi crkvene umjetnosti u Zadru). Drži se da su obje proizvodi domaćih zlatara, no, pod nesumnjivim venecijanskim utjecajem. (Usp o tome: Belamarić 1999-2000, 151-177, sl. na str. 165, 167. i Jakšić / Tomić 2004, 11, 54-55).

¹⁹⁵ Jakšić / Tomić, 2004, 54.

¹⁹⁶ U povijesti europskoga zlatarstva prepoznatljivi su pod terminom *opus venetiarum*, *opus veneticum* ili *venetum* (Belamarić 1999-2000, 162).

Sl. 17. Zlatna ampulica za relikvije iz zida kule Tare u Mostaru, kraj 12. i prva polovina 13. stoljeća

koje je dendrokronološkim mjerenjima i ^{14}C analizom utvrđeno da datiraju nakon 1316., odnosno između 1300. i 1370. godine. Pronađena zlatna ampulica moguće je izvorno nešto starija od spomenutih drvenih uzoraka koji su, kako se čini, u kulu ugrađeni u prvoj polovini 14. stoljeća. To se, pak, može objasniti činjenicom da je privjesak, s obzirom na njegovu materijalnu i duhovnu vrijednost, bio dragocjen predmet koji je, vjerojatno, kao proizvod iz kraja 12. ili iz 13. stoljeća u upotrebi bio duže vrijeme. Prema okolnostima nalaza, sasvim je izvjesno da je bio izgubljen i u zid kule slučajno ugrađen u vrijeme njenog zidanja, na žalost i na štetu posljednjeg mu nositelja.

U utvrđenju na desnoj obali Neretve, osim spomenutog uzorka koji dokazuje popravak drvenog mosta početkom 16. stoljeća (uzorak br. 2), nije pronadeno drugih ostataka koji bi potvrdili kronološki slijed razvoja srednjovjekovnog mostarskog utvrđenja na toj obali Neretve, a na način kako je to utvrđeno za njenu lijevu obalu. No, nalaz dvaju hrastovih nadvoja iz gornjih etaža istočnog pročelja kule Helebije (uzorak br. 18), svjedoči da su ti katovi, kao i oni na kuli Tari dograđivani ili popravljani početkom 19. stoljeća. Dendrokronološkom analizom, naime, datirani su u 1795., odnosno 1796. godinu. Taj podatak, kao i činjenica da su utvrđenja uz mostarski most logična i

funkcionalna fortifikacijska cjelina, dopuštaju da isti vremenski slijed pretpostavimo i u razvoju utvrde na desnoj obali.

Uspoređujući na kraju i rezimirajući sve novije rezultate postignute različitim istraživanjima, u prilici smo predložiti novu kronologiju razvoja fortifikacijskih i urbanih struktura uz Stari most u Mostaru u srednjem vijeku, vidno drugačiju od one koja je do sada bila uvriježena. U cjelini se može svesti na sljedeće:

1. Prvi objekti sagrađeni na lokalitetu pripadaju početku 12. stoljeća, a tvorili su ih mala polukružna utvrda kojoj su ostaci pod temeljima današnje kule Tare, te žičara za transport tereta. Ubrzo nakon nje načinjen je viseći most rastegnut između dvaju velikih nosača "A" oblika na objema obalama rijeke.

2. Polovinom 14. stoljeća viseći most je rekonstruiran, a na mjestu male polukružne utvrde podignuta je veća kula Nebojša (današnja Tara) u visini prizemlja i dvaju prvih katova. Kao vrijedan nalaz iz njenih zidova ističemo malu zlatnu ampulicu za relikvije iz kraja 12. ili iz 13. stoljeća koja je proizvod dalmatinskog zlatarstva pod venecijanskim utjecajem.

3. Krajem 14. ili početkom 15. stoljeća viseći most je zamijenjen čvrstim drvenim mostom koji je konzolno nadvisivao rijeku na objema obalama. Utvrđenje na lijevoj obali dodatno je ojačano utvrdom peterokutnog oblika koja se jednim krajem naslonila na postojeću kulu a drugim na drveni most i riječnu obalu. U to je vrijeme i na desnoj obali podignuta kula Čimski (Čimovski) grad (današnja Helebija) kao slobodnostojeći objekt. Visina njene tadašnje gradnje su prizemlje i dva prva kata. Tijekom druge polovine 14. stoljeća, u utvrđenju na lijevoj obali, u podnožju glavne kule, podignut je manji objekt za smještaj vojne posade. Vrlo zanimljiv pokretni arheološki nalaz iz toga horizonta je kaciga tipa barbut, koja se u Dalmaciji i susjednim joj krajevima, prema pisanim povijesnim izvorima, upotrebljavala od 1330-tih godina do u 15. stoljeće.

4. Krajem 15. ili početkom 16. stoljeća drveni most je temeljito popravljen. Taj je popravak bio toliko obiman da je proizveo lokalnu legendu, a potom i opće uvjerenje da ga je izvorno dao sagrađiti sultan Mehmed II. Osvajač († 1481. godine).

5. Uz dotrajali drveni most, 1557. godine, po nalogu sultana Sulejmana Veličanstvenoga, započeta je gradnja jednolučnoga kamenoga mosta po projektu onodobnoga glasovitoga turskoga graditelja Kodže Mimara Sinana, a do 1566. godine izveo ga je i sagrađio njegov učenik i pomoćnik Mimar Hayreddin. U vrijeme gradnje kamenoga mosta, popravljaju se i dograđuju dvije glavne kule utvrđenja. Dograđuju im se još dva kata. Obnavljaju se i bedemi na utvrdi s lijeve strane Neretve, a kao pojačanje obrani kamenog mosta nešto kasnije gradi se i nova kula (današnja Herceguša) koja je presložila starije zidove. Uz to, kameni je most bio znatno povišen u odnosu na prethodni drveni, pa mu je bilo potrebno napraviti nove pristupe. Stoga je unutrašnji hodni nivo obiju tvrđava bio znatno podignut. U tim zahvatima

je zatrpan i dio prizemlja glavnih kula, pa su im u višim nivoima otvoreni novi ulazi.

6. U pristupnom nasipu Hayreddinova kamenog mosta kojim je zatrpan stariji drveni most, u temeljima recentnih građevina na lijevoj obali Neretve, pronađeni su uzorci drveta iz druge polovine 18. stoljeća koji upućuju na todobnu izgradnju pratećih objekata u tome dijelu utvrđenja.

7. Srednjovjekovne kule na obalama koje su s obje strane branile pristup mostu, u vrijeme turske uprave, a osobito u vrijeme Kandijskoga rata, više su puta pregrađivane i dograđivane, posljednji put krajem 18. ili početkom 19. stoljeća, kada su dobile oblik kakav im se sačuvao do danas.

Od prosinca 2005. godine obnovljeni Stari most i povijesna jezgra Mostara na popisu su zaštićene kulturne baštine UNESCO-a.

Summary

Historical and archaeological documents for medieval Mostar

The systematization of all known up-to-date historical data on medieval bridges and towers in present-day Mostar was given at the beginning of this discussion. Despite the first historical reference to Mostar from the 15th century, it is not possible to date their construction according to these data. It is also not clear whether the whole complex was built at once according to one set of plans, or was the result of continuous building over centuries.

Investigations between 2002 and 2004 gathered a large amount of new data that can provide relevant answers. The basis of these studies is the remaining wooden elements found in the buildings that comprise the fortifications on the river banks. Twenty two samples were collected and analysed by the carbon-14 method (Ruđer Bošković Institute, Zagreb, Croatia) and dendrochronological measurements (Malcom and Carolyn Wiener Laboratory for Aegean and Near Eastern Dendrochronology, Cornell University, New York, USA). Samples analysed by both methods yielded very similar results. These results were also compatible with the results of a stratigraphical investigation at the location, an analysis of archaeological findings, and visible differences in the construction of the structures revealed by the conservation-restoration studies made on all objects in the fortification. Based on these results the following points could be made:

1. The first amenities built on this location date to the beginning of the 12th century. They consisted of a small half-circle fortification underneath the present-day tower called Tara, a cableway for cargo transportation, and a wire-bridge stretched between two large "A" form carriers on both river banks.

2. The wire-bridge was reconstructed during the mid 14th century and a two-floor tower (the basis of present-day tower Tara) was built on the location of the small half-circle fortification. A small golden relic ampulla made by goldsmiths under Venetian influence from the 12th and the 13th century was found in the tower walls.

3. The wire-bridge was replaced by a firm wooden bridge in the end of 14th century or the beginning of 15th century. The fortification on the left river bank was further strengthened by a pentagonal fort which is partially supported by the tower and the wooden bridge and river bank. At the same time, a free-standing two-floor tower (present-day Helebija) was built on opposite river bank. In the second half of the 14th century, as a part of the fortification on the left river bank, the smaller fortress for a military garrison was built at the base of the tower Tara. An interesting archaeological finding, a barbute type of helmet, was discovered at this location. According to written testaments, this type of helmet was used in Dalmatia and its surroundings from cca. 1330 till 15th century.

4. The wooden bridge was radically repaired at the end of 15th or the beginning of 16th century. This restoration was so substantial that it yielded a local legend and general belief that it was ordered by sultan Muhamed II Conqueror († 1481).

5. Following the order of sultan Suleyman the Magnificent, the construction of a single arc stone bridge adjacent to the older wooden bridge started in 1557. The construction was performed according to the instructions of the supreme Ottoman constructor Kodže Mimara Sinana, and finished by his scholar and assistant Mimar Hayreddin in 1566. While the stone bridge was built, the two main towers, Tara and Helebija, were repaired and upgraded by adding two additional floors. The fortification on the left river bank of Neretva was also repaired, and a new tower, Herceguša, was built to strengthen the defense of the stone bridge. As the stone bridge was significantly higher than the wooden bridge, it required a new access and an elevation of the tower inner floors. Due to this reorganization, the ground floors of the towers were buried and the new entrances were opened on the higher levels.

6. The medieval towers on the river banks that defended the access to the bridge were upgraded several times during the Ottoman rule, particularly during the Kandijski war. The towers got their present-day shape in the end of 18th and the beginning of the 19th century.

7. The wooden remainings from the second half of the 18th century were found in the access embankment to the stone bridge made by Hayreddin that covered the older wooden bridge and in the base of the fortification on the left river bank of Neretva. These findings suggest that additional amenities existed in that part of the fortification.

These investigations were made by the company “Omega engineering” from Dubrovnik, Croatia, and their collaborators during the restoration of the stone bridge demolished by the war in 1993. The renovation of the bridge and its towers was finished on July 24th, 2004 and they have been listed as a part of the UNESCO World Heritage in December 2005.

(prijevod: Ira Milošević)

Literatura

- Andrejević, A.* 1990, Neimar Hajredin i njegov rad u Hercegovini. Hercegovina 7-8, Mostar 1990.
- Andelić, P.* 1978, Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u 14. i 15. stoljeću, Sarajevo 1978.
- Andelić P.* 1999, Srednjovjekovna župa Večenike (Večerić) i postanak Mostara, Srednjovjekovne humske župe, Mostar 1999.
- Andelić, P. / Sivrić, M. / Andelić, T.* 1999, Srednjovjekovne humske župe Mostar 1999.
- Andelić, P.* 1981, Bišće i Blagaj, politički centar humske zemlje u srednjem vijeku. Hercegovina 1, Mostar 1981.
- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine 3, Sarajevo 1988.
- Andelić, T.* 1974, Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara. Glasnik Zemaljskog muzeja N. s., 29, Sarajevo 1974.
- Andelić, T.* 1977, Kasnoantička dvojna bazilikia (basilica geminata) u Žitomislcima kod Mostara. Glasnik Zemaljskog muzeja N. s., 32, Sarajevo 1977.
- Atanacković-Salčić, V.* 1997, Nove ranokršćanske crkve na području Mostara. Hercegovina 3 (11), Mostar 1997.
- Belamarić, J.* 1999-2000, Moći sv. Ivana – trogirski paladij založen u Zadru. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 38, Split 1999-2000.
- Bešlagić, Š.* 1971, Stećci - kataloško-topografski pregled. Sarajevo 1971.
- Boccia, L. G.* 1982, Armi difensive dal Medioevo all'Età Moderna. Brescia 1982.
- Boccia, L. G. / Coelho, E. T.* 1967, L'Arte dell'armatura in Italia. Milano 1967.
- Bojanovski, I.* 1965, Stari grad Maglaj. Istraživački i konzervatorski radovi 1962. i 1963. g. Naše starine 10, Sarajevo 1965.
- Brooks, N.* 2000, Communities and Warfare 700-1400. The Hambledon Press (UK – USA) 2000.
- Ćirković, S.* 1989, Proizvodnja, zanat i tehnika u srednjovekovnoj srpskoj državi. Opeke srpskih srednjovekovnih manastira. Posebne izdanja SANU, Beograd 1989.
- Ćorović, V.* 1933, Mostar i njegova srpska pravoslavna opština. Beograd 1933.
- Ćorović, V.* 1935, Teritorijalni razvoj bosanske države u srednjem veku. Glas SANU 167, Beograd 1935.
- Čelebi, E.* 1979, Putopis. Sarajevo 1979.
- Čelić, Dž. / Mujezinović, M.* 1998, Stari mostovi u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1998.
- Čović, B.* 1976, Nekoliko manjih praistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine. Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s. A, 29 / 1974, Sarajevo 1976.
- Čović, B.* 1999, Mostarsko područje u prahistorijsko doba. Hercegovina 4-5 (12-13), Mostar 1999.
- Čremošnik, G.* 1931, Kancelarijski i notarski spisi Dubrovačkog arhiva od 1278. do 1301. Beograd 1931.
- Demin, A.* 1886, Die Kriegswaffen in ihrer historischen Entwicklung von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Leipzig 1886.
- Die Welt von Byzanz – Europas östliches Erbe. München 2004.

- Dinić, M.* 1978, Zemlje hercega svetoga Save, Srpske zemlje u srednjem veku. Beograd 1978.
- Gojković, M.* 1966, Jedna hipoteza o izgledu i konstrukciji mosta preko Neretve u Mostaru pre gradnje Starog mosta. Zbornik zaštite spomenika kulture 17. Beograd 1966.
- Hasandedić, H.* 1980, Spomenici kulture turskog doba u Mostaru. Sarajevo 1980.
- Hrvati i Karolinzi. Katalog, Split 2000.
- Izveštaj o radu Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru u 1963. godini. Naše starine 10, Sarajevo 1965.
- Jakšić, N. / Tomić, R.* 2004, Zlatarstvo. U seriji: Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije. Zadar 2004.
- Jerković, R.* 1941, Gdje je Hercegov grad Nebojša, Napredak, hrvatski narodni kalendar za 1942, Sarajevo 1941.
- Jireček, K.* 1879, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Historisch-geographische Studien, Prag 1879.
- Jireček, K. / Radonić, J.* 1952, Istorija Srba, II, Beograd 1952.
- Jorga, N.* 1899, Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV siècle, II, Paris 1899.
- Klaić, V.* 1990, Povijest Bosne, (reprint). Sarajevo 1990.
- Kovačević, J.* 1967, Istorija Crne Gore I, Titograd 1967.
- Kovačević-Kojić, D.* 1978, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo 1978
- Kovačević-Kojić, D.* 1995, Franjevci u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne, Radovi hrvatskog društva za znanost i umjetnost 3. Sarajevo 1995.
- Kraljević, G.* 1983, Rimski novci iz Mostara i okolice, Hercegovina 3. Mostar 1983.
- Krsmanović, D. / Dolarević, H. / Langof, Z.* 1967, Sanacija Starog mosta u Mostaru, Naše starine 11. Sarajevo 1967.
- Kukačić, M.* 1960, Konzervacija Starog mosta u Mostaru, Naše starine 7. Sarajevo 1960.
- Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae, Vol. IV. (L – N). Zagreb 1974.
- Lighthbown, R.W.* 1992, Medieval European Jewellery, Victoria & Albert Museum publishing (UK), 1992.
- Luccari, G.P.* 1605, Copioso ristretto degli Annali di Ragusa. Venetia 1605.
- Ljubić, Š.* 1870, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, II. Zagreb. 1870.
- Ljubić, Š.* 1872, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, III. Zagreb 1872.
- Mandić, D.* 1968, Franjevačka Bosna. Rim 1968.
- Mandić, D.* 1968, Mostar u Hercegovini – njegov postanak i značenje imena, Hrvatski kalendar. Chicago 1968. (vidi u: Stari mostovi u Mostaru, Mostar, 2004.)
- Marić, L.* 1972. O kamenu od kojega je sadjelan Stari most u Mostaru, Novi ljetopis srpskog kulturnog društva Prosvjeta 2. Zagreb 1972.
- Miletić, K.D.* 2004. O mostarskom mostu starijem od Staroga mosta na Neretvi, u: Stari mostovi u Mostaru. Mostar 2004.
- Milošević, A.* 1991. Stećci i Vlasi. Split 1991.

- Milošević, A. / Kovačević, N.* 2004, Izvještaj o provedenim arheološkim istraživanjima u sklopu obnove Starog mosta u Mostaru u 2003. godini. Hercegovina 18 (10), Mostar 2004.
- Mostart. A Bridge Story. Mostar 2004.
- Mošin, V.* 1950, Ljetopis popa Dukljanina. Zagreb 1950.
- Muhibić, H. M.* 1889, Stara ćuprija u Mostaru. Glasnik Zemaljskog muzeja 3, Sarajevo 1889.
- Müller, H. / Kunter, F.* 1984, Europäische Helme aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte. Berlin 1984.
- Neidhardt J. / Čelić, Dž.* 1953, Stari most u Mostaru. Naše starine 1, Sarajevo 1953.
- Nikić, A.* 2001, Srednjovjekovni franjevački samostani u Hercegovini. Hercegovina 6-7 (14-15), Mostar 2001.
- Nicolle, D.* 2003, Italian Medieval Armies 1300-1500. Osprey publishing (UK) 2003.
- Norman, V.* 1964, Waffen und Rüstungen. Frankfurt 1964.
- Obelić B. / Krajcar-Bronić, I / Barešić, J. / Peković, Ž. / Milošević, A.* 2006, Dating of the Old Bridge in Mostar. 19th International ¹⁴C Conference, Oxford 3rd-7th April 2006. (Poster)
- Obelić B. / Peković, Ž. / Barešić, J / Krajcar-Bronić, I.* 2004, Dating of the Old Bridge in Mostar. poster, European Society for Isotope Research (7th Workshop), Seggau 27. 6. - 1. 7. 2004. (Poster)
- Orbini, M.* 1968, Kraljevstvo Slovena. Beograd 1968.
- Patsch, C.* 1902, Pojedini nalazi iz rimskog doba. Glasnik Zemaljskog muzeja 14 (1), Sarajevo 1902.
- Peričić, E.* 1991, Sclavorum regnum Grgura Barskog. Zagreb 1991.
- Piletić, D.* 1984, Hladno oružje kroz vekove. Vesnik vojnih muzeja 30, Beograd 1984.
- Ratković, A.* 1991, Novi podaci o mostarskoj tvrđavi. Hercegovina 9, Mostar 1991.
- Pašić, A.* 1995, The Old Bridge (Stari most) in Mostar. Istanbul 1995.
- Paškvalin, V.* Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Sarajevo 2003.
- Peković, Ž. / Milošević, A. / Kovačević, N.* 2003, Arheološka istraživanja na Mostarskim utvrdama u 2002. godini. Hercegovina 8-9 (16-17), Mostar 2003.
- Petrović, Đ.* 1976, Dubrovačko oružje u XIV. veku. Beograd 1976.
- Polimac, A.* 1977, Novi dokumenti o gradnji Starog mosta u Mostaru. Most IV, 14-15, Mostar 1977.
- Poparić, B.* 1997, Tužna povijest Hercegovine zemlje. (reprint), Zagreb 1997.
- Ratković, S.* 1984, Srednjovjekovni Mostar i problematika njegovog istraživanja. Naše starine 16-17, Sarajevo 1984.
- Ratković, S.* 1985, Kula Herceguša, Mostar, srednjovjekovno utvrđenje. Arheološki pregled 24, Beograd 1985.
- Radimský, V.* 1891, Bišće polje kod Mostara. Glasnik Zemaljskog muzeja 3 (2), Sarajevo 1891.
- Sivrić, M.* 2005, Nekoliko nepoznatih podataka o Franjevcima u Zahumu i Bišću kod Mostara u srednjem vijeku. Hercegovina 19, Mostar 2005.
- Sopta, J.* 2002, Gost Radin (Radivoj) Butković i njegov grob. Hercegovina 6-7 (14-15), Mostar 2002.

- Stari mostovi u Mostaru. Mostar 2004.
- Stone, G. C. 1961, A Glossary of the Construction, Decorative and use of Arms and Armor in all countries and in all times. Jack Brussel publisher (USA) 1961.
- Stratimirović, Đ. 1925, Stari most na Prači. Glasnik Zemaljskog muzeja 37, Sarajevo 1925.
- Šišić, F. 1925, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb 1925.
- Šišić, F. 1928, Ljetopis Popa Dukljanina. Beograd 1928.
- Škrivanić, G. 1957, Oružje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku. Beograd 1957.
- Thallóczy, L. 1914, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter. München 1914.
- Tošić, Đ. 1987, Trg Drijeva u srednjem vijeku. Sarajevo 1987.
- Trpković, V. 1964, Humska zemlja. Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd 1964.
- Truhelka, Č. 1911, Tursko-slovjanski spomenici. Sarajevo 1911.
- Truhelka, Č. 1914, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. Glasnik Zemaljskog muzeja 26, Sarajevo 1914.
- Vasić, M. 1977, O gradnji Starog mosta u Mostaru. Balcanica 7, Beograd 1977.
- Vego, M. 1957, Naselja bosanske srednjovjekovne države. Sarajevo 1957.
- Vego, M. 1961, Historija Bročna od najstarijih vremena do turske okupacije. Sarajevo 1961.
- Vego, M. 1980, Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1980.
- Vego, M. 1982, Postanak srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo 1982.
- Villanon, L.J. / Kagay, D.J. 2002, Crusaders, Condottieri and Cannon. Medieval Warfare in Societies Around the Mediterranean, Brill Academic Publishers (NL), 2002.
- Vinski, Z. 1983, Zur karolingischen Schwertfunden aus Jugoslawien. Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz 30, Mainz 1983.
- Viollet-le-Duc, 1996, Encyclopédie médiévale. I, Paris 1996. (reprint).
- Šabanović, H. 1982, Bosanski pašaluk. Sarajevo 1982.
- Zdravković, I. 1953, Opravka kula kod Starog mosta u Mostaru. Naše starine 1, Sarajevo 1953.
- Zelenika, A. 1987, Kula iz XVII. stoljeća na Humu u Mostaru. Hercegovina 6, Mostar 1987.
- Zelenika, A. 1996, Zapisi iz starije prošlosti Mostara i okolice. Hercegovina 2 (10), Mostar 1996.
- Zelenika, A. 1999, Srednjovjekovno groblje u Zahumu u Mostaru. Hercegovina 4-5 (12-13), Mostar 1999.

Adrese autora / Autorenadressen

Doc. Dr. Staša Babić
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet
Čika Ljubina 20-22
Srbija-11000 Beograd
s.babic@EUnet.yu

Mirsad Bakalović
Muzej Istočne Bosne
BA- 75 000 Tuzla
mirsadbakalovic@yahoo.com

Dr. Danijel Džino
Department of Classics
School of Humanities
The University of Adelaide SA 5005
Australia
danijel.dzino@adelaide.edu.au

Melisa Forić
Centar za balkanološka ispitivanja
ANUBIH
Bistrik 7
BA- 71 000 Sarajevo
melisaforic@bih.net.ba

Prof. Dr. Blagoje Govedarica
Seminar für Ur- und Frühgeschichte
der Universität Heidelberg
Marstallhof 4
D-69117 Heidelberg
blagoje@govedarica.de

Tina Hartmann
Peterstaler Strasse 98
D- 69118 Heidelberg
TinaHartmann3@gmx.de

Mr. Elma Hašimbegović
Historijski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 5
BA- 71000 Sarajevo
hasimbegovice@yahoo.com

Dušanka Kučan, MA
Niedersächsisches Institut für histo-
rische Küstenforschung (NIhK)
Viktoriastr. 26/28
D-26382 Wilhelmshaven
kucan@nihk.de

Zilka Kujundžić- Vejzagić, MA
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 3
BA- 71 000 Sarajevo
zzildin@bih.net.ba

Doc. Dr. Esad Kurtović
Odsjek za historiju
Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA- 71 000 Sarajevo

Dr. Zdravko Marić
Džemala Bijedića 33
BA- 71 000 Sarajevo

Dr. sc. Ante Milošević,
Muzej hrvatskih arheoloških
spomenika
S. Gunjače b.b.
HR - 21000 Split
ante.milosevic@st.t-com.hr

Dr. Veljko Paškvalin
Paromlinska 13
BA- 71 000 Sarajevo

Prof. dr. sc. Željko Peković
Umjetnička akademija
Sveučilišta u Splitu
Glagoljaška b.b.
HR - 21000 Split
zeljko.pekovic@du.t-com.hr

Dr. Steffen Wolters
Niedersächsisches Institut für histo-
rische Küstenforschung (NIhK)
Viktoriastr. 26/28
D-26382 Wilhelmshaven
wolters@nihk.de

Dr. Felix Bittmann
Niedersächsisches Institut für histo-
rische Küstenforschung (NIhK)
Viktoriastr. 26/28
D-26382 Wilhelmshaven
bittmann@nihk.de

Naslovna strana / Titelblatt
Dževad Hozo

Sekretarica redakcije / Sekreterin der Redaktion
Melisa Forić

Lektor-korektor / Lektor
Tamara Sarajlić-Slavnić
Neda Anzulović

Tehnički urednik / Technische Redakteur
Ružica Riorović

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Auflage
500

Štampa/Druck
BEMUST, Sarajevo